

EUSKALTZAINDIA
REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
REINADO DE LA LENGUA VASCA

NAFARROA OINEZ 2004

EUSKALTZAINDIAK

LIZARRAN

ANTOLATU DITUEN EKITALDIAK

irailak
ortzirala

17

septiembre
viernes

2004

ACTIVIDADES QUE ORGANIZA LA

REAL ACADEMIA
DE LA LENGUA VASCA
EN ESTELLA

Real Academia de la Lengua Vasca

EGITAEUA - PROGRAMA

10:00

Udaletxeko batzar aretoa

Salón de plenos del Ayuntamiento

Euskaltzaindiaren hileko batzarra

Reunión mensual de la Real Academia de la Lengua Vasca

16:30

Lizarra ikastolara bisita

Visita de los académicos a Lizarra ikastola

17:30

Agurko bisita - Acto público

Lizarrako Kultura Etxea - Casa de Cultura de Estella

Agurra / Saludo:

M^o José Fernández

Lizarrako Alkate andrea / Alcaldesa de Estella

Aurkezpena / Presentación:

Jean Haritschelhar

Euskaltzainburua / Presidente de Euskaltzaindia

Hitzaldiak - Ponencias

- **Euskara Estellerrian** / El euskera en Tierra Estella
Andres Iñigo: Euskaltzaindiaren Nafarroako ordezkaria / Delegado de Euskaltzaindia en Navarra
- **Toponimia Estellerriko euskararen argigarri** / El euskera de Tierra Estella a la luz de la toponimia
Patxi Salaberri Zaratiegi: Euskaltzain urgazlea / Académico correspondiente de Euskaltzaindia
- **Estellerriko euskara Arabako eta Nafarroa Garaiko hizkeren bidegurutzean** / El euskera de Tierra Estella en la encrucijada de las hablas alavesas y altonavarres
Iñaki Camino: Euskaltzain urgazlea / Académico correspondiente de Euskaltzaindia

Azken hitzak / Cierre del Acto:

Iñaki Astarriaga

Lizarra ikastolako Presidentea / Presidente de Lizarra ikastola

**NAFARROA OINEZ 2004 DELA ETA,
EUSKALTZAINDIAK LIZARRAN
ANTOLATUTAKO EKITALDIAK**

**Prentsaurrekoa Euskaltzaindiaren Iruñeko
ordezkaritzan, 2004ko irailaren 14an**

Partaideak: – Josu Reparaz, Lizarra Ikastolako zuzendaria.
– Andrés Iñigo, Euskaltzaindiaren Nafarroako ordezkaria.

Andres Iñigo

Ezaguna da Euskaltzaindiak, euskararen akademia den aldetik, urtean bu-
ruan Euskal Herriko herrialde bakoitzean osoko bilkura bat gutxienez egiteko
duen ohitura.

Lizarra Ikastolak, *Nafarroa Oinez* 2004ko antolatzaileak, Euskaltzaindia
gonbidatu zuen ospakizun horren inguruko ekitaldietan parte hartzera eta Aka-
demiak hagitz gogotsu onartu zuen gonbit hori.

Euskaltzaindiari, eratu eta onartu zenetik, bi eginbehar orokor egokitu zi-
tzaizkion, batetik, euskara ikertzea eta arautzea eta, bertzetik, gure hizkuntza
jagotea, hots, euskararen erabilera sustatzea, hizkuntza eskubideak zaintzea eta
euskara gizarte maila guztietan gai bihurtzeko lan egitea. Ildo honetatik, Aka-
demia honek itzaropentsu eta, aldi berean, esker onez begiratzen du Estelle-
rrira eta, batik bat, Lizarrara, lizartarrek euskal kontzientzia historikoa bizibe-
rritu baitute eta, ondorioz, bertako hizkuntza historikoa bizia bihurtu, bereziki
orain dela 34 urte *Lizarra* Ikastola proiektua abian jarri zutenetik.

Euskaltzaindia hil honen 17an, ortziralean, Lizarran izanen da eta esku
programan zehazten diren ekitaldiak garatuko ditu; laburbilduz honako
hauek:

- 10:00etan: Euskaltzaindiaren iraileko osoko bilkura, Udaletxeko batzar
aretoan.
- 16:30etan: Lizarra Ikastolara bisita.
- 17:30etan: ekitaldi publikoa Lizarrako *Fray Diego* Kultura Etxean.
Mahaiburua Lizarrako alkate andreak, euskaltzainburuak eta Lizarra

Ikastolako presidenteak osatuko dute eta hizlariak hiru gai hauek garatuko dituzte:

- Euskara Estellerrian.
- Toponimia Estellerriko euskararen argigarri.
- Estellerriko euskara Arabako eta Nafarroa Garaiko hizkeren bidegurutzean.

**ACTOS ORGANIZADOS POR LA REAL ACADEMIA
DE LA LENGUA VASCA – EUSKALTZAINDIA
EN ESTELLA CON MOTIVO
DEL NAFARROA OINEZ 2004**

**Rueda de prensa en la Delegación de Euskaltzaindia
en Pamplona, el día 14-09-2004**

Participantes: – Josu Reparaz, director de Lizarra Ikastola.
– Andrés Iñigo, delegado de Euskaltzaindia en Navarra.

Andres Iñigo

Es sabido que Euskaltzaindia tiene por costumbre realizar, al menos, una de sus reuniones plenarias anuales en cada uno de los territorios de Euskal Herria, que es el ámbito geográfico de su actuación como Academia de la Lengua Vasca.

Lizarra Ikastola, organizadora del *Nafarroa Oinez 2004*, invitó a Euskaltzaindia a participar en los actos organizados en torno a dicho evento, invitación que Euskaltzaindia acogió con máximo agrado.

Euskaltzaindia a la que, además del estudio e investigación del euskera para la consiguiente elaboración de las normativas lingüísticas, se le encomienda expresamente la tutela del euskera, con cometidos específicos, como son, promover el uso de la lengua, velar por los derechos lingüísticos y trabajar en la capacitación de la lengua a fin de que ésta pueda ser medio de expresión de la comunidad a todos los niveles, mira hacia Estella con ilusión, esperanza y agradecimiento, puesto que Estella ha recuperado, en lo que al euskera se refiere, la conciencia de su pasado histórico y va haciendo realidad el uso de la lengua viva, especialmente desde la puesta en marcha, hace 34 años, de *Lizarra Ikastola*, cuyos frutos son evidentes.

Por lo tanto, la Academia de la Lengua Vasca estará presente en Estella el próximo día 17, viernes. El programa a desarrollar será el siguiente:

- A las 10:00 horas: sesión plenaria de la Academia correspondiente al mes de septiembre, en el salón de plenos del Ayuntamiento.
- A las 16:30 horas: visita a *Lizarra Ikastola*.

- A las 17:30 horas: acto público, en la Casa de Cultura *Fray Diego* de Estella, presidido por la alcaldesa de Estella, el presidente de Euskaltzaindia y el presidente de *Lizarra Ikastola*. Se desarrollarán tres ponencias (ver programa adjunto):
- «El euskera en Tierra Estella».
 - «El euskera de Tierra Estella a la luz de la toponimia».
 - «El euskera de Tierra Estella en la encrucijada de las hablas alavesas y altonavarras».

EUSKALTZAINDIKO EKITALDIETARAKO Aurkezpena

Estella / Lizarra, 2004-IX-14

*Josu Reparaz Leiza,
Lizarra Ikastolako zuzendaria*

Agur t'erdi:

Aurten, 2004ean, Lizarra Ikastolak *Nafarroa Oinez* antolatuko du, beste behin ere ikastetxe honen heziketaren lanean erronka garrantzitsua izanik.

Pozgarria da ikastolarentzat *Oinez*eko ekintza bakoitza diseinatu eta antolatzea. Guzti honen emaitza geure kulturaren eta hizkuntzan, aurreiritzi eta beldurrik gabe, hezitzea izanen da.

Mestizajea dugu etorkizuneko errealitatea, baina gero eta errespetutsuagoak, sentsibleagoak eta arduratsuagoak izan behar dugu gure ingurunean ditugun kultura desberdinekin. Horrela, gure geure arteko erlazioan elkarbizitza aberastu eta askatasunez aukeratu behar dugu heziketa eredu desberdinen artean.

Lizarra Ikastolak apostu handia egin du heziketaren kalitatean, elementu berritzaileak txertatuz, metodologia gaurkotuz, jakitunen ideiak jasoz eta pixkanaka-pixkanaka instalazioak hobetuz.

Heziketaren munduak berorekatu behar du eta bere erronka zailenen eta garrantzitsuen artean, gizarte tolerantetagoa eta irekiagoa, lehiakortasunetik at eta, batez ere hezituetagoa izan behar du.

Berritze iraunkorreko bilakaera honetan, gure geure ikastetxeak *Oinez*aren edizio berri bat antolatuko du, handizalea, ez hala-holakoa, Nafarroa eta orokorrean Euskal Herria bere kulturarekin uztartuko direla.

*Nafarroa Oinez*eko ekintzen artean, gaur Euskaltzaindiak antolatu dituen ekitaldiak aurkeztera goaz. Erakunde honen presentziak, eta hitzaldietan euskaltzain desberdinek garatuko dituzten gaiak garrantzi berezikoak dira guretzat, bertan euskara Lizarrako eta Lizarrerriko hizkuntza dela oroitaraziko baitigute. Bestalde, euskararen berreskurapenean ari garenontzat arnas berria izanen dira.

Zuzena da, aurkezpen ekitaldi honetaz baliatzea Jose Maria Satrustegi jauna omentzeko eta 1995ean idatzitako artikuluko batean zioena:

Nafarroa bien arteko zubi sendoa izan zen bere egunean Lizarrako Ikastola, eta muga gabeko zelai zabaletara luzatutako ortzadarra da. Eratzun garrantzitsua Nafarroa biak elkartzen dituen hizkuntzaren katean.

Hitz eder horiei erantsiz, Lizarra Ikastolak oraindik *Ega* ibaiaren ondoan altxaturik jarraitzen duela esanez, eta bere adibidea jarraituz, *Oinez 04*ko ekarpenei esker, eskualdean hezkuntza aztarna sortzen ari delarik. Sarri ematen dugu bere meandro oparo eta hostotsuen berri, belaunaldi berriak bere ur sor-tzaileaz berritu eta freskatuz, geroaldirako oparotasunaren zantzu direlarik.

Lizarra Ikastolaren izenean, eskerrik beroena zabaldu nahi diogu Euskal-tzaindiari aukera eder hau eskaintzeagatik.

PRESENTACIÓN PARA LOS ACTOS DE EUSKALTZAINDIA

Estella / Lizarra 14-IX-04

*Josu Reparaz,
Director de **Lizarra Ikastola***

Agur térdi:

El presente año 2004 *Lizarra Ikastola* va a ser la encargada de dar forma a una nueva edición del *Nafarroa Oinez*, que, una vez más, representa un revulsivo en la tarea educativa de este Centro.

Es motivo de especial satisfacción para la *Ikastola* poder diseñar y albergar cada uno de los eventos que lo van componiendo. Su resultado será la financiación y reivindicación de la cultura y la educación social en lengua vernácula, sin prejuicios ni miedos, ya que el lenguaje es una realidad, no una abstracción.

La realidad actual tendente al mestizaje, pero cada vez más respetuosa, sensible y responsable con las variadas culturas que conviven en el rico mosaico de nuestra tierra, debe enriquecerse cada vez más con realizaciones que fijen marcos y aporten lienzos de convivencia amplios y seguros a la paleta de colores que se ha de manejar de forma inteligente, sin favoritismos, en una variada oferta, con miras a poder elegir con libertad entre las diversas opciones educativas.

Lizarra Ikastola lleva a cabo una interpretación contemporánea de la educación, en evolución constante, comprometida con la introducción de elementos novedosos, actualizando métodos, aportando ideas de expertos y mejorando paso a paso sus instalaciones.

El mundo de la educación ha de reequilibrarse y debe comprender que entre sus retos más difíciles y valiosos, está el de tratar de conseguir una sociedad más tolerante, más abierta, menos entregada a la vorágine competitiva y, sobre todo, mejor educada.

Esa necesidad de evolución, impele a nuestro Centro para organizar una singular edición de la ronda *Oinez*, un evento ambicioso, sin cortapisas ni adocenamientos, en el que Navarra, y no sólo este pueblo, se reencuentren con su cultura autóctona.

Hoy, y dentro del programa anual, queremos presentar las actividades que organiza La Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia, con motivo del *Nafarroa Oinez*. La presencia de esta entidad, y los temas que abordarán distintos académicos en el acto público, son para nosotros de una importancia decisiva puesto que nos recuerdan científicamente que el euskara no es algo extraño en Estella y su merindad y su apoyo es un soplo de energía para quienes hemos hecho de la recuperación de esta lengua nuestro empeño.

Es de justicia, aprovechar este acto de presentación para rendir un sentido homenaje a Don José Maria Satrustegi, quien dijera en un artículo del año 1995:

Lizarra Ikastola fue el puente firme entre las dos Navarras, el eslabón de la cadena del idioma que las unió.

Añadiendo a su hermoso verbo que *Lizarra Ikastola* sigue erguida a orillas del río *Ega*, y que siguiendo su ejemplo, gracias al caudal de aportaciones como las del *Oinez 04*, va creando un sedimento de educación en el seno de la comarca. De sus meandros, ricos y frondosos, venimos dando noticia con frecuencia, renovando y refrescando con aguas creadoras a las nuevas generaciones, promesa de riqueza para el futuro.

En nombre de *Lizarra Ikastola*, queremos dar el más sincero agradecimiento a Euskaltzaindia por ofrecernos esta excelente oportunidad.

ESTELLA /LIZARRA - EUSKALTZAINDIA

Lizarra/Estella, 2004-IX-17

*María José Fernández,
alcaldesa de Estella/Lizarra (1).*

En primer lugar quiero disculpar mi ausencia, hubiera sido mi deseo y así lo confirmé en su día, estar hoy aquí. Obligaciones de última hora me impiden compartir con todos Uds. esta conferencia que nos acerca a nuestros orígenes y de la que estoy segura van a disfrutar.

Quiero agradecer a Euskaltzaindia que hayan celebrado en nuestra ciudad su reunión mensual así como este acto sobre el euskera en Tierra Estella, en el que se va a exponer los orígenes del euskera en nuestra querida tierra.

Nuestra ciudad siempre ha sido una encrucijada de culturas. Aquí los judíos y los francos se asentaron y convivieron con los primitivos pobladores durante siglos y aquí han sido siempre bien recibidos todos aquellos que nos han visitado y bien acogidos quienes se han instalado entre nosotros.

Probablemente fueron los primeros pobladores de nuestra ciudad, aquellos que estaban instalados en el barrio de Lizarra quienes dieron nombre a nuestros términos, quienes nos transmitieron la lengua euskérica y a los que debemos esa parte de nuestro patrimonio inmaterial, pudiendo presumir en la actualidad de poseer una de las lenguas más antiguas de Europa.

Las lenguas son vehículos de transmisión, de entendimiento y de comunicación, es por ello que debemos respetarlas y conservarlas y no utilizarlas para ningún otro fin.

Personalmente aspiro y sé que es un sentimiento compartido por muchos de nuestros convecinos a vivir tiempos en los que el euskera sea sentido como un patrimonio de todos independientemente de las diferentes sensibilidades políticas de cada cual y deje de utilizarse como arma arrojadiza por quienes no tienen otros argumentos políticos.

Espero y deseo que disfruten de este acto y reitero mi agradecimiento a la Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia por su presencia en nuestra ciudad.

(1) Jaime Garin, Concejal de Cultura de la Casa Consistorial de Estella/Lizarra ha leído el siguiente documento.

EUSKARA ESTELLERRIAN

Estella/Lizarra, 2004-IX-17

*Andres Iñigo,
Euskaltzaindiaren Nafarroako ordezkaria*

Txosten honen helburua euskarak historian zehar Estellerrian izan duen eta gaur den egunean duen presentzia laburki eta orokorki azaltzea da. Zalan-tzarik ez dago Estellerriko eremurik handiena euskalduna izan dela. Hori baieztatzeko, nire ondotik ariko diren hizlariak sakonago aztertuko dituzten bi iturri nagusi ditugu: toponimia eta agiri zaharrak.

Toponimiari dagokionez, gauza jakina da hiriburuaren izen zaharra euskalduna zela, Lizarra alegia, beranduago sortutako Estella izen erromantzeak pixkanaka baztertu zuena. Aldi berean, ugari dira Estellerrian euskal izen gardenak dituzten ibarrak, hala nola, Berrotza, Goñerri, Gesalatz,... eta herriak: Aramendia, Aritzala, Artazu, Bidaurre, Elizagorria, Etxabarri, Iguzkitza, Iturgoien, Labeaga, Mendiliberry, Murieta, Oteitza, Urbiola, etab. Oraindik aberatsagoa da txosten labur honetan inola ere azaltzerik ez den toponimia xehea, hots, herrietako mendi, erreka, zelai, bide, soro, alor eta abarren izenak.

Agiriei dagokionez, berriz, aipagarria da benetan 1561ean Lizarran inprimatu eta Nafarroan argitara eman zen euskarazko lehendabiziko liburua, Santxo Eltsoren dotrina alegia, eta kontuan izatekoak ere bai Muzkiko Frantzisko Elizalde 1735ean Nafarroako eremu horretako hizkeran idatzi zuen *Apezendaco dotrina christina uscaras* eta berriki aurkitu diren Ameskoako Artatzen idatzitako XVIII. mendeko mandamenduen testutxoa eta Deikazteluko XIX. mendearen hasierako sermoia.

Baditugu, bertzalde, XVI. mendetik hasi eta XIX.a arte Estellerriko euskalduntasuna adierazten duten dokumentu interesgarriak. Agiri horiek, aldi berean, argi adierazten digute euskararen galeraren bilakaera kronologikoa, XIX. mendean erabat galdu zen arte, Bonaparte printzeak egindako euskalkien mapan egiaztatzen den bezala.

Hizkuntza bizia galdu bazen ere, lizartarren euskal kontzientzia historikoa eta euskaltzaletasunaren hazia ez zegoen galdua nonbait, azkeneko 34 urte hauetan –Lizarra Ikastola proiektua abian jarri zenetik– egiaztatzen ahal den

bezala. Kontzientzia biziberritu horren ondorioz, gaur den egunean euskara karrrikako hizkuntza ere bada Lizarran.

La presente comunicación trata de ofrecer, a grandes rasgos, un recorrido histórico de la presencia del euskera en Estellerria.

Estella / Lizarra, cabecera de la Merindad histórica que lleva su nombre es, a su vez, enclave histórico del Camino de Santiago y centro cultural, social, económico y comercial de un entorno geográfico de marcada personalidad llamado Tierra Estella, cuyo equivalente euskérico es Estellerria.

El ámbito geográfico que abarca Estellerria ha sido en su mayoría euskaldún, tal como lo avalan los datos históricos. Su cabecera comarcal, de marcada tradición cultural vasca, es en la actualidad núcleo de resurgimiento y expansión de su lengua ancestral.

El testimonio de la toponimia

La toponimia es fiel reflejo del pasado euskaldún de Tierra Estella, especialmente la toponimia menor (nombres de montes, regatas, barrancos, caminos, llanuras, campos, piezas, etc.), que por razones obvias de tiempo es imposible incluir en esta exposición. Cifrándonos al campo de la toponimia mayor, por ser más conocida, nos hallamos ante una serie de nombres de pueblos claramente euskaldunes. Empezando por la propia capitalidad, nos encontramos con el antiguo nombre euskérico de Lizarra, que fue desplazado por Estella, nombre románico implantado más tarde. El mencionado nombre histórico se documenta bajo las variantes *Lizarrara*, *Lizarra*, *Lizarraga*. El testimonio inicial *Lizarrara* derivó, al parecer, en la forma contraída *Lizarra*, variante que se impuso de forma definitiva desde finales del siglo XII.

Son muchos los documentos que lo demuestran. Citaremos, a modo de ejemplo, uno de los testimonios que nos parecen más claros al respecto. El obispo Prudencio Sandoval en su obra titulada *Catálogo de los Obispos que ha tenido la Santa Iglesia de Pamplona desde el año ochenta*, publicada en 1641, transcribe un texto latino de 1187, de cuando el rey Sancho VI el Sabio optó por ampliar el núcleo urbano con la creación de un nuevo barrio –la población de San Juan–, cuya iglesia fue adjudicada al monasterio de Iratxe. Dicho texto dice así: «*Illam Ecclesiam Sancti Joanis, quam facio fieri à prae-dictis monachis in populatione de Stella, quam ego populavi ultra pontem Sancti Martini iuxta villam de Liçarra: et juxta Rupem Sancti Michaelis in Parrale meo proprio*», es decir, «la iglesia de San Juan que ordeno construir para los susodichos monjes en el núcleo de Estella, que yo poblé, más allá del puente de San Martín, junto a la villa de Lizarra y junto a las rocas de San Miguel en mi propio parral».

Igualmente, muchos nombres, tanto de los valles que componen Estellerria como de los pueblos que se incluyen en ellos, son netamente vascos. Podemos citar, entre otros, a Ameskoa, Berrotza, Goñerri, Gesalatz, etc. entre los primeros, y los de Aramendia, Aranaratxe, Aritzala, Aritzaleta, Artazu, Arteaga, Azkoa, Bidaurre, Elizagorria, Etxabarri, Eulate, Eultz, Iguzkitza, Iturgoien, Labeaga, Lakar, Larragoa, Leartza, Mendiliberry, Murieta, Murugarren, Oteiza, Urbiola, Zurukuain, etc. entre los segundos.

El testimonio de los documentos

En documentación escrita, la constancia del euskera queda patente desde los textos más antiguos. Si importante es la inscripción en euskera *Garen garen legez* 'Seamos como somos', incluida en el escudo de armas de la familia de Fray Diego de Estella (1524-1578), aún reviste mayor interés el hecho de que fuera un impresor estellés, Adrián de Amberes, quien lanzara al mercado la primera obra vasca impresa en Navarra, de la que se tiene noticia, titulada *Doctrina christiana y pasto espiritual para todos los que tienen cargo de almas y para todos los estados, en castellano y en vascuence*, atribuida al bachiller y teatino Sancho de Elso, editada en 1561, solamente 16 años después de la edición del primer libro en euskera en Burdeos, es decir, de la *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernart Etxepare.

A partir de la segunda mitad del siglo XVI empiezan a prodigarse en el amplio ámbito de Estellerria documentos que reflejan a las claras que el euskera era la lengua de uso entre la población. Así lo corroboran, entre otros, los testimonios que relatan las promesas matrimoniales de Baquedano en 1550 y de Zufia en 1552, la invitación de boda de Eraul en 1564, la frase pronunciada por la madre que atribuye la muerte de su hija a maleficios brujeriles en Barbarin en 1576, varios litigios para nombrar sacerdotes que no conocían el euskera, como, por ejemplo, los de Arandigoien en 1581 y 1600, y la constatación en 1600 de la realización de ceremonias litúrgicas en euskera en Villatuerta. Tampoco faltan testimonios de la propia Estella, como los que relatan que en la parroquia de San Juan en 1607 «de tres partes la una es bascongada», y que en la de San Miguel «muchas de las personas bascongadas no entienden el romance». Este fenómeno también se repite en Guirgillano, donde el comisionado diocesano, en la demanda de una separación matrimonial, se vio en la necesidad de traducir las palabras de la esposa declarante «dándole a entender en su lengua de bascuence lo que contenía la dicha probisión».

En el siglo XVIII, el euskera aún perduraba en parte de esta zona, como lo demuestran los testimonios de los notarios. Éstos, cuando comunicaban las sentencias, indicaban expresamente que las daban a entender a los interesados «en su lengua vulgar vascongada», y en varios pueblos se siguieron rechazando nombramientos de sacerdotes que no sabían euskera. Otra prueba más fehaciente son

los escritos de sacerdotes del pequeño pueblo de Muzki (Gesalatz). Por una parte, Francisco Martínez de Elizalde –que ejerció su ministerio y docencia lejos de su tierra y que falleció en Madrid–, en el año 1735 escribió, en dialecto navarro meridional, el catecismo titulado *Apezendaco dotrina christiana uscaras*, publicado y analizado por Patxi Salaberri hace ahora diez años. Isidoro Ursúa, muzkiarra y archivero diocesano actual, califica el mencionado catecismo como fruto del amor que Elizalde siguió profesando a su tierra y del afecto al idioma que habló los primeros años de su vida. Por otra parte, está el legado de cuatro sermones en euskera escritos en 33 cuartillas y predicados en el último tercio del siglo XVIII por los Martínez de Morentin, sacerdotes que ejercieron en el propio Muzki. El sermón hallado en Dicastillo, publicado hace cinco años por Pello Etxaniz, corresponde a 1805, lo que induce a pensar que, al menos a primeros del siglo XIX había euskaldunes en dicha localidad o alrededores.

Sin embargo, es en el siglo XVIII cuando se plasma el retroceso más vertiginoso de nuestra lengua en Estellerría. Entre las causas pueden citarse la influencia comercial de Estella sobre los pueblos de su Tierra y la actuación administrativa, tanto eclesiástica como civil. Es la época en la que empezaron a prodigarse nombramientos de sacerdotes y maestros que no sabían euskera. Ello provocó vivas protestas, especialmente por parte de los feligreses que no eran entendidos por sus sacerdotes. Estas protestas, que ya tuvieron lugar a primeros del XVII en la propia Estella donde –como hemos mencionado anteriormente–, en el año 1607 los de la parroquia de San Juan presentaron demanda por haber nombrado a un cura desconocedor del vascuence porque «mas de la tercera parte eran meramente vascongados y no saben romanx», en el siglo XVIII se extienden, poco a poco, hasta los pequeños pueblos situados más al norte, como es el caso que tuvo lugar en Eraúl el año 1722. No es necesario insistir en que, con el correr de los años, la imposición del castellano iba arrinconando la muga del euskera cada vez más al norte. Prueba de ello es que en el siglo XIX el límite sur de la pervivencia del euskera en Estellerría lo marcan los valles de Goñi y Gesalatz, tal como quedó plasmado en el mapa dialectal de 1863 realizado por el príncipe Luis Luciano Bonaparte.

El progresivo retroceso del euskera hasta llegar a su desaparición como lengua de comunicación no ha evitado, sin embargo, la perduración del léxico vasco en el habla popular castellana de Tierra Estella, tanto en el vocabulario común como en el específico (nombres de plantas, animales, herramientas, etc.), tal como lo viene a demostrar Pello Etxaniz en el «Vocabulario estellés» publicado en *Fontes* el año 2000. Este hecho representa el poso histórico multiseccular, imborrable en el habla popular a pesar de las imposiciones más brutales por hacer desaparecer todo vestigio euskaldún, como el protagonizado por el comandante militar de Estella, quien el 25 de septiembre de 1936 publicó un bando por el que, entre otras cosas, «se prohíbe la palabra *agur* importada por los separatistas en lugar del *adiós* genuinamente español».

Resurgimiento y recuperación

Afortunadamente, pocos años después, debido al renacimiento del euskera en Estella, la realidad comenzó a cambiar. La implantación de Lizarra Ikastola el año 1970 fue clave en la labor de recuperación de la lengua. Los datos son elocuentes. La enseñanza del citado centro escolar a lo largo de 34 años de actividad creciente, más la implantación posterior de la línea D en el colegio público *Remontival*, han tenido como efecto la escolarización en la línea lingüística D de una cifra que ronda los 2000 alumnos. A ellos hay que añadir los estudiantes de la línea A en el propio colegio público y en los colegios concertados *Santa Ana*, *Mater Dei* y *Nuestra Señora del Puy*. Las actuales cifras de matriculación arrojan datos esperanzadores en el camino de la recuperación de la lengua, dado que aproximadamente un 40% opta por la línea D y la gran mayoría restante por la línea A.

Estella cuenta, además, con el euskaltegi *B. Etxepare* de AEK para la enseñanza de adultos. Por otra parte, son una realidad el Servicio Municipal de Euskera que viene funcionando desde 1989, y diversas sociedades impulsoras del euskera, entre las que cabe señalar *Gure Hizkuntza Elkarte*, así como *Lizarrako Euskararen Aldeko Batzordea*, comisión aglutinadora del movimiento euskaltzale y encaminada a la promoción de la lengua a través de la realización de diversas actividades. Mencionaremos finalmente *Irujo Etxea Elkarte*, de creación relativamente reciente, que otorga los premios que llevan el nombre *Manuel Irujo Saria* a personas que se han distinguido por su labor en favor de la lengua y cultura vasca y que, precisamente, otorgó los dos primeros premios a Jose Maria Jimeno Jurío el año 2001 y a Jose Maria Satrustegi en el 2002, académicos de honor y de número respectivamente de Euskaltzaindia.

* * *

Amaitu baino lehen, gogora ekarri nahi ditugu, hain zuzen ere, gaurko ekitaldi honekin zerikusi zuzena duten eta berriki joan zaizkigun bi euskaltzain hauek:

Batetik, Jose Mari Satrustegi. 1990ean Lizarrako Foruen IX. mendeurrena zela eta, Euskaltzaindiak antolatu zuen ageriko ekitaldian bera izan zen hizlarietako bat. Estellerriko euskararen historiaz aritu zen eta 1990eko Lizarrako euskararen egoeraren aitzinean itxaropen hitzak izan ziren bereak.

Bertzetik, Jose Mari Jimeno Jurio, ikertzaile nekaezina. Berari zor dizkiogu Lizarrako toponimiari buruzko lan sakonak eta Estellerriko euskararen historiaren lekuko interesgarriak, horien artean, *Navarra. Historia del euskera* liburuan bildu zituenak.

Eta azkenik, aipatu nahi dugu, gure artean dugun Pello Etxaniz, Lizarra Ikastolako irakaslea, bertzeak bertze, idatzi berri duen *Lizarrako euskara. His-*

toria de la lengua vasca en Tierra Estella liburuagatik, Lizarra Ikastolak aur-tengo udan, *Oinez* honen atean, argitaratu diona. Zorionak berari eta ikastolari, oso modu didaktikoan eman dutelako ezagutzera Estellerriko euskararen galararen bilakaera eta gaur den eguneko egoera itxaropentsua.

Bibliografía:

- CAMINO, I., 2003, «Hego-nafarreraren egituraz», *FLV* 94, 427-468.
- 2004, *Hego-Nafarrera*, Nafarroako Gobernua.
- CIÉRBIDE, R., 2002, «Los francos de Estella (Navarra): consideraciones onomásticas» *Hommage à Jacques Allières I. Domaines basque et pyrénéen*, Edit. Atlántica, Bayonne.
- ETXANIZ, P., 1999, «Dikazteluko sermoia» *FLV* 82, 483-499.
- 2000, «Vocabulario estellés», *FLV* 84, 301-308.
- 2004, *Lizarrako euskara. Historia de la lengua vasca en Tierra Estella*. Altaffaylla Kultur Taldea. Lizarra.
- GOÑI GAZTAMBIDE, J., 1985, *Historia de los obispos de Pamplona*, III, 452-453. Gobierno de Navarra – EUNSA, Pamplona.
- JIMENO JURÍO, J. M., 1997, *Navarra, Historia del Euskera*. Edit. Txalaparta, Tafalla.
- 1998, «Estella/Lizarra. Toponimia», *FLV* 77, 133-162.
- 2004, *Retrosceso histórico del euskera en Navarra*. Pamiela. Pamplona.
- LEKUONA M., 1973, «Textos Vascos del siglo XVIII, en Tierra de Estella», *FLV* 15, 369-390.
- ONDARRA, F., 1980, «Las vascongadas de Barbarin y Corres, Navarra y Alava», *FLV* 35-36, 371-382.
- SÁINZ ALBERO, M. I. & SÁINZ PEZONAGA, J., 2002, *Toponomástica histórica en Tierra Estella y Valdizarbe*. Euskara Kultur Elkargoa. Pamplona.
- SALABERRI ZARATIEGI, P., 1994, «Elizalderen Apezendaco dotrina cristiana uscaras», *FLV* 65, 7-39.
- SANDOVAL, P., 1614, *Catálogo de los Obispos que ha tenido la Santa Iglesia de Pamplona desde el año ochenta*. Pamplona.
- SATRUSTEGI ZUBELDIA, J. M., 1991, «El Euskera en Tierra Estella», *Euskera* 36, 1991-1, 93-124.
- URSÚA IRIGOYEN, I., 1994, «El padre Francisco Martínez de Elizalde», *FLV* 65, 67-75.

TOPONIMIA, ESTELLERRIKO EUSKARAREN ARGIGARRI

Lizarra, 2004-IX-17

*Patxi Salaberri,
euskatzain urgazlea*

Orain irakurri behar dudan txostentxo honen izena, egitarauan ageri dena, sobera arranditsua dela erran nahi dut lehenik, hamabost-hogei minututan konpreni dezakezuen horrelako lan gaitzik ezin baitaiteke egin. Bestalde, Estellerria zabala da eta bertako toponimia bildurik badago ere (*NTEM*), oraino bide luzea gelditzen zaigu leku izenei atera dakiekeen zuku guztia erabat ateratzea erdietsi arte. Gainera, eta jakina denez, toponimoek arraiza, zantzu batzuk besterik ez dizkigute ematen, hutsa egia erran, testu batek, are labur batek, ematen dizkigun argitasunen aldean. Nolanahi ere, testuak alderdi honetan ez ditugu sobran eta, gainera, daudenetako batzuk edo finkatutako formulak dira (Bakedaoko eta Zufiko ezkontza aginduak ez daude bertako hizkeran idatzirik, hagitz oker ez bagabiltza; ikus Satrustegi, *ETZ-I*, 25-26. orr.) edo, kasuren batean, testua ez dagokioke segur aski kausitua izan den herriko euskarari (Deikaztelun agertu zen predikuaz ari naiz; ikus Etxaniz, 1999 eta 2004).

Zorionez gero eta testu gehiago ateratzen ari dira gure Nafarroa honetan eta gero eta ikertzaile gehiago daude lana aurreratzeko prest, honek, egia erran, arriskuak ere izan arren, zenbaiten ausardia neurritz gainekoa delako, inoiz gertatzen baita euskaraz ez dakienak, edo horrelako lanak egiteko oinarrizko presakuntzarik ez duenak, hango edo hemengo euskararen gaineko azterketa egiten duela. Estellerriari doakionez, badugu Ameskoako testu ttipi bat, duela urte pare bat edo agertu zena; orain Balvino Garzia de Albizuri esker badakigu egilela zudairiarra zela eta Artatzan urte luzetan apez egon zela.

Bestalde, Mitxelenak *TAV*-en (1964: 121) Martin Portalen 1610eko olerkitxoa aztertzean bertan ageri den hizkera Sakanakoa, Burundakoa, Ameskoetakoa nahiz Lanakoa izan zitekeela zioen, hots, aski eremu zabala hartzen zuen hizkeraren jatorritzat. Beranduagoko beste lan batean (Goikoetxea, 1982, hitzaurrea), ordea, erraten du olerkia Iruñean saritua izan bazen ere ezin izan daitekeela ez Iruñekoa, ez Iruñerrikoa ez eta, segur aski, Nafarroako beste inongoa ere. Irudi duenez honi jarraikiz, Knörrek eta Zuazok (1998) Arabako testuak biltzen dituen obran herrialde horretako euskaraz idatzizat hartzen dute.

Hala ere orain, eta berriz ere Garzia de Albizuren lanari esker, ia segurutzat eman dezakegu Martin Portal jauna ameskoarra zela, ez arabarra, eta, beraz, olerkitxoa –eta bertan erabiltzen den euskara– Nafarroara ekar dezakegu.

Martin Portalen olerkia XVII. mendearen hasierakoa da eta Artatzako testua XVIII. mendekoa eta, hortaz, ez da harritzeko bien artean alde nabarmena egotea, hizkuntzari dagokionez. Honelakoak, egia erran, ez dira batere arraroak; adibidez Muzkiko Frantzisko Elizalderen dotrinaren eta herri eta mende bereko Martinez de Morentindarren testuen artean (ikus Lekuona, 1973 eta Salaberri, 1994) ezberdintasun handiak daude, eta gauza bera erran daiteke Lizarra Elkanokoaren lanen eta herri berean, mende berean, Bonapartek bildutako datuen artean daudenez.

Zernahi gisaz, eta Artatzako testuetan ageri den hizkuntza iruzkintzera igaroaz, erran dezakegu, ikus dezakegunarengatik, mendebaldeko hizkera zela, *dau* ‘du’ aditzak (*eitedau* ‘egiten du’, *ecartedauenac* ‘ekartzen duenak’) eta *baga* postposizioak argitzen dutenez. Bigarren honek bertan $-a + a > -ea$ egiten zela salatzen du; inguru honetako leku izenen azterketak ere ondorio berera edo bertsura garamatza (*errekea*, *perrea*...; ikus Salaberri, 1998: 52-53). Mendebaldera, Lazarragaren eta besteren hizkerarantz hurbiltzen gaituen beste ezaugarri bat $-gi$ aditz atzizkia da, alegia, testuan opatzen dugun *eregui* aditzean dagoena (*falso testimoño eregui* esaldian), beste autore batzuek *eraiki* erraten duten bera. Honekin batean, ordea, ekialderagoko hizkeretan aurkitzen dugun *idugui* dago, ez erraterako Lazarragak darabilen *edugui* edo *eugui*, ez eta ere Burundan eta Sakanan (Erdialdekoan segurik) honetatik atera diren aldaera ugarietako bat (ikus Erdozia, 2004).

Burunda aipatu dugularik oroitarazi nahi dugu bertan $-gi$ ohikoa dela aditzetan eta XVII. mendearen hastapeneko datuetan ere ageri dela (*ebagi*, 1606ko eta 1697ko *Ebaguierreca*, *Ebaguierrecaldea* toponimoetan; Izagirrek *ebaiyak* ‘las cortaduras’ dakar, 1967: 58) eta *dau*-ren modukoak ere usaiakoak direla, edo ezagunak behintzat (*iten dau jendik* ‘jendeak egiten du’, Izagirre, 1967: 59). Hortaz, eta guk sumatzen eta susmatzen genuenez, irudi du badela lotura mendiez bi alderdietako hizkeren artean, eta, orobat, Ameskoabarreneko euskara igartzako hizkera zatekeen Allin ibarrekora eta ustez nafarrera zen Deierrikora hurbiltzen zela hein batean bederen, hots, eta ondorioz, Caminok orain guti (2004) ateratako liburuan *hego-nafarrera* deitu duen horretara.

Beraz, ikusi dugu Ameskoabarreneko euskarak mendebaldeko itxura zuela, baina ez erabat, ekialderagoko hizkeren ezaugarriren bat ere bazuelako; Burundako euskararen eitea ere bazuen: $-gi$ -ren erabilera partziala, $-a + -a > -ea$ pausoa –nahiz honen nahitaezkotasuna arrunt garbi ez den ageri– eta $eu > (> au) > ou$ bilakaera, besteak beste.

Ameskoagoieneko euskara ere haren iruditsua zatekeen, baina, toponimia ikusirik, erranen genuke hau pixka bat mendebaldekoagoa zela hura baino, geografikoki dagokionez. Lana ibarreko hizkera ere, $-a + -a > -ea$ aldakun-

tzak eta *barri* edo *baltza* aurkitzeak salatzen dutenez (*Johan Balça* XIV. mendean, *Maria Landa alias maribalza*, 1696an, segur aski *Juan de Landa alias Moreno*-ren anaia zatekeena; cf. Villatuertako *Moreno* deitura. Bada, halaz ere, kontradibideren bat, ez dakigu dimorfismoa zegoelako edo bestela) aski mendebaldekoa ageri zaigu; hiru ibarrotako toponimo despalatalizatuak ere zentzu berean mintzo dira (ikus Salaberri, 1998). Bestalde, nabarmentzekoa da bokal arteko *-b-* > *-f-* bilakaera, gehienbat bi Ameskoetan eta Kontrastan kausitzen duguna, eta zenbait aldiz Burundan ere bai. Honen erakusgarri seinalatuenak apika *-f-*duen *Zufia* izatea da, *-b-* duen *Zubielki* mugakidearen aldakan; kasu honetan, gainera, aldakunza arrunt zaharra da: *Cubielqui* genuen XI. mendeko eta *Çufia* 1240. urterako (*NHI*, 206).

Notatzekoa den beste ezaugarri bat Artatzako 1706ko *Soroisia*-n aurkitzen dugun *isi* hori da, egungo *Soroitxi* ikusirik *Soroitsi* irakurtzera gakartzana. Gogoratu beharra dago *DLC*-n «*çegajear dellos hisi yrigui*» eta «*çerrarsçı*» dugula, orain garbira *itsi* idatziko genukeena (ikus Agud & Mitxelena, 1958: 20); egungo *itxi* «echi, uzzi» zen hiztegi horretan. Lazarragak ere edeki bereizten ditu *itsi* 'itxi' eta *itxi* 'utzi', nahiz eta autore ezagun batek berriki paratutako argitalpenean biok ia beti *itxi* transkribatzen diren, oker, bistan denez. *Torre* ere Nafarroako mendebaldeko toponimian ohikoa da, baina ez Burundan (ikus Erdozia, 2004). Arabako mugako ibarrek dituzten beste ezaugarri batzuk ikusteko Salaberri (1998)-ra jo daiteke.

Iñaki Caminok dio, argitara eman berri duen *Hego-Nafarrera* laneko ondorioetan (150. or.), zenbait ibarretako euskara ez dugula ezagutzen, eta horien artean Deierri aipatzen du, orain ukitu nahi genukeen ibarra hain zuzen ere. Hemendik aurrerako datuak toponimiatik atera ditugu, ez baita Deierriko euskal testurik, dakigunez, Satrustegik 1991n argitaratu zuen ondokoaz landarra (1991:102): *Señora maria de Vruizaldea / ezconczaguz ezteietara merse-de / eguiguzu etori zerau lenbizicoa / Micolau bigarena. J. Fransisca andrea Iru / babola laugarerena mariayna alabazaldeco*.

Leku izenatarik ateraiak direnez gero, kontuz ibiltzekoak dira datuok, jakina den bezala toki izendegian usu bestetan eta bestetarik lekutu direnak agertzen baitira. Errate baterako, Elizalderen dotrinan *ifernu* eta *infernu* agertzen dira eta Muzkiko testuetan *infernu*, baina Gesalazko toponimian *ybernuçuloaldea* toponimoa zegoen, non, bistan denez, aldaera zaharragoa den *ibernu* aurkitzen baitugu. Gainera, hemen aipatuko ditugunak ez dira denak garai bereko datuak, bost edo sei mendetakoak baizik, eta ezaguna da hizkuntza denborarekin aldatu egiten dela, bestelakotu egiten dela.

Leku izenatarik atera ditzakegun Deierriko hizkeraren zantzuak honako hauek dira:

1. Bokalen hersketa; *ea-* > *-ia-*: *Legarcia* (Lezaun, 1834), *Urtiaga* (1771, 1826) *Urtjága* (orain), *Zubialdia* (Eraul, 1797, DH, 107. or.). Ikusten denez, datuak aski berandukoak dira.

2. Inoiz bokal bategitea opatzen dugu toponimoren batean: *Ligasorota* (Aritzaleta, 1781).

3. Goiko bokalek eragindako hersketa: *Elicepea* (Ugar, 1789), *Icaçeyturride* (sic) (1589), *Ycasiturria* (1703), *Ycasiturri* (1830), *Ikestúrri* (orain; Lezaun), *Lauzadia* (1703), *La ozédia* (Lezaun, orain, < *Lauzedia), *Yzelvea* (Hiriberri, 1814), *Arizerte-* (Hiriberri, 1814, baina *Arizartea*, ibid.), *Elicechuri* (Hiriberri, 1796), *Auzesoropea* (Hiriberri, 1780), *Mendichurchurre* (Ziritza – Aritzaleta, 1797), *Oriaçu* (1246, Irantzu), *Oriaçu* (1586), *Oriazo* (1595), *Oliazu* (1723), *Oliezu* (1827), *Oliézu* (orain, Hiriberri). Hersketarik izan ez duten toponimoak, halarik ere, anitzez gehiago dira.

4. Diptongoaren osagai bokalikoaren irekitzea: *Ameingoancea* (Hiriberri, 1807), *Amangoancea* (ib., 1814), *Auncea* (ib.), *Auncheiquia* (Aritzaleta, 1820). *Auntze* hauek *euntze* 'belatsorua, belagaia, pentzea'-tik atera dira, bistan denez.

5. Diptongoaren hersketa. Egungo lekuko bakarra dago: *Argéin* (Hiriberri; *Argaña* 1527an, *Argain* 1796an); dokumentazioan *Larreinondoa* ere badugu (Aizkoa, 1755).

6. Hitz hasierako herskariei doakienez, zenbait aldiz ahostuna aurkitzen dugu: *Bagoándias* (Lezaun), *Borrudia* (1759, 1800), *Burrúdia* (orain, Aizkoa; Altsasun *porru* dugu, Izagirre, 1967: 80), *Onceborudia* (Arandigoien, 1801), *Dorregibela*, *Dorrondoa* (Aritzaleta, 1825, Aizkoa, 1826), *Dorra guibela* (Lezaun, 1605), *Dorondoa* (Aizkoa, 1688), *Dorrondoa* (Metauten, 1689), *Dorronsondo* (Aritzaleta, 1612), *Dorrónsondua* (egun), *Goberariinsaurraldea* (Eraul, 1571), *Mochologanto* (Murelu, 1770), *Vicuchuria* (Eraul, 1797). Beste anitzetan, berriz, ahoskabea dago, batez ere *kapana*, *kisu*, *korrale*, *korte* eta *tipula*-ren eratorrietan.

7. *-r-* / *-d-* nahasketa ere kausitzen dugu, zenbait aldiz: *Iduzpégi* (Lezaun, < **Iruzpegi* < **Iguzpegi*), *Irunbiria* (Zabal, 1832), *Irumbidea* (1895), *Irumbídias* (orain), *Lauzaria*, *Lozadividia* (Eraul, 1830), *Telleriburua* (1581), *Telleria* (1757), *Telledi* (1823), *Zumaria* (Aritzala, 1792).

8. Palatalizazioa *i* bokalardia + *nV* testuinguruan bistakoa da, hots, *inv* > *ñV* gertatzen zela garbi dago: *Argiñagáña* (Aritzaleta), *Arluziagáña* (Abartzuza), *Ascargaña*, *Azcargaña* (1705, Arandigoien), *Escargaña* (1827), *Eskargáña* (orain), *Azpirigáña* (Abartzuza, segur aski aurreko *Ezpeldigáña* batetik), *Gañondoa*, *Gainondoa* (1703), *Gañóndua* (Lezaun)... Ameskoa aldean eta Lanan, berriz, despalatalizazioa nabarmena da egun: *Izurigáina*, *Izurugáina* (*Arzurigaina*, 1735, *Aizurigaina*, 1751n; Aranaratxe / Eulate), *Oiugáina*, *Iyugáina* (Aranaratxe), *Arzagáina*, *Kainuéta* (Larragoa), *Mendigáina* (Bakedao)..., eta Burundan ere bada (Salaberri, 1989: 56 eta hurr.).

9. Palatalizazioarekin jarraikiz, garbi dago, baita ere, *itV* ibiltzen zela, busti gabeko aldaera alegia: *Iturkáiza*, *Iturzéta*, *Kanalitúrrias*, *Lazitúrria* (Abartzuza), *Ikestúrri*, *Las itúrrias*, *Olitúrri* (Lezaun), *Txikitúrri*, *Intxikitúrri* (Hiriberri), *Iturróz* (Zabal). Bestela, *itxurri*-ren modukoak opatuko genituzke, Iruñerrian-eta bezala.

10. Hasperenketaren aztarnatzat, hego-nafarreraz idatzitako testuetan gertatzen den gisan, *g* aurkitzen dugu inoiz: *Ygueravidea* (Hiriberri, 1796), *Ligasorota* (Aritzaleta, 1781).

11. Aipatu testuetan maiz gertatzen den moduan, horzkari aitzinean *z* / *s* zalantza azaltzen da zenbait aldiz: *Anoztarrenekoa*, *Aoztegiuria*, *Artadi gaztea* (Errezu, 1595), *Arraztia*, *Arraztia* (1597), *Arrastigubela* (1678), *Arrasti Zuluua* (1778), *Aistondoa* (Iruñela, 1818, DH, 163. org.), *Aiztondoa* (1830), *Ualeztatua* (1371, Aritzala), *Valeztatua* (1549), *Valestatua* (1700), *Berastátua* (egun), *Belaztoquia*, *Belastoqui* (Lezaun, 1500), *Belastoqui* (1830), *Belastóki* (orain), *Bustínzia* (Zurukuain)... Ikusten denez, lekuko zaharrek hobeki atxikitzen dute bizkarkaria geroagokoek baino; zentzu berean mintzo da aipatu dugun Eraulgo 1564ko gonbit mezuko *ezteietara*. Belare aitzinean ere egoera antzekoa bide zen, baina irudi luke *-z-* hobeki gorde dela: *Azkarrándia* (Lezaun), *Vizcargaña* (Aritzala, 1828), *Bizkardáña* (gaur egun)... Cf. eztei gonbiteko *ezconcenzagü* ‘ezkontzen zaigu’.

12. Txistukari atzean herskari ahostuna zenbait aldiz ahoskabetzen da, baina beste zenbaitetan ez, eta inoizka txandakatzea dago: *Muezgaratea* (Hiriberri, 1563) > *Muezkarate* (1757, 1771) > *Mozkarate* (1791), *Mozkaráte* (egun), *Arizdia* (Aritzaleta, 1833), *Aizcorria* (1701) / *Aizgorria* (1729, 1832), *Izcorrieta* / *Ezgorrieta*, *Izgorrieta* (1895), *Igorriéta* (orain, Allotz), *Muezpidea* (Hiriberri, 1581) / *Muezbidea* (1823, 1830).

13. Sudurkari atzean txistukari neutralizazioa dugu kasuren batean: *Os pintxagár* (Lezaun, egun; 1612an *Ozpin sagarra* dokumentatzen da. Etimologiarako cf. Artatzako XVI. mendeko *Sagarrozpin*, *Sagar ozpina*, *Sagarrozpina*), *Benchoroa* (Eraul, 1787; elkartuaren bigarren osagaia *soroa* ‘alorra’ bada behintzat).

14. Behin edo beste, eta toponimoaren desitxuraketarekin erlazonaturik dagoela, [*x*] > [*k*] aldakuntza aurkitzen dugu: *Osapasaque* (Allotz, 1829), *Osopasaquia* (1898), *Sopasájes*, *Sopasájias* (orain), *Muculuberriondoa* (Eraul, 1830), *Mukulubérri*, *Monjalibérri* (Abartzuza), *Mujolibérri* (Zabal), *Mukulubérri* (Zurukuain).

15. Morfologiari dagokionez, deklinabideaz ezin dugu gauza handirik erran; badakigu leku genitiboan, izen arruntetan edo arruntzat hartutakoetan, *-ko* agertzen dela bokal ondoan (*Arrastia* / *Arrasticogaña*, Aizkoa, 1829, *Quisudicosoroa*, *Udalondoco soroa*, Aritzaleta, 1612) eta *-s* ondoan (*Aurcascoa*, 1609, 1631, 1708, 1778, 1830, *Aurcasua*, 1830, *Oskáskuas*, egun Lezaunen),

nahiz azken testuinguru honetan behin edo beste *-eko* ere kausitzen dugun: *Aurcasecoa* (1689). Hitza diptongoz akitzen delarik ere agertzen da hondarreko aldaera hau: *Celayecosoroa* (Aritzaleta, 1612), eta berdin sudurkariz bukatzen denean: *Araneco soroa* (Iturgoien, 1576). Hemen nabarmentzekoa da Abartzuzako 1819ko *Erditacobidea*, zein DCL-ko «*dedo de medio* erditaco asça»-rekin eta Lazarragaren laneko *erditan*-ekin («...*çeynçuen erditan etoçen Sirena ta Silvia soca bategaz escu delicaduac loturic lepora*», 13. org.) bat baitator.

16. Tarteka adlatiboia ere opatzen dugu, baina gutxitan baizik ez: *Usurabidea* (Murugarren, 1832; ez dakigu seguru hemen adlatiboia dagoen), *Çubirabidea* (Zurukuain, 1601).

17. Atzizkien sailean, erran dezakegu Deierriin beti *-di* dugula, ez Ameskoagoieneko *-dui* (*Artadúia*, *Azpildúia*, *Sagastúia*), Ameskoabarreneko *-dui* (*Aranzadúia*, *Otadúia*, *Txapardúia*), *-doi* (*Izardóia*, *Lizardoya* 1914an) edo Lanako *-doi* (*Txipidóia*, *Zumadóia*): *Aranzádias* (Abartzuza), *Arrádia* (Allotz), *Artaibéla* (Aritzaleta, < *Artadigibela*), *Artaibúru* (Lezaun, < *Artadiburu*), *Lizárdia* (Aritzaleta), *Truskadia*, *Zumádia* (Abartzuza), *Txipudi* (Hiriberri)...

18. Era berean, *-tze* izan bide da ibar honetako aldaera, honen eta *-tza*-ren arteko harremanak, hemendik kanpo ere, zeharo argi ez egonagatik, gure irudiko: *Chindelacia* (Abartzuza, 1830), *Legárze* (Lezaun), *Bustínzia* (Zurucuain), *Tipulazea* (Ugar, 1830). Hauetaz landa, eta besteak beste, nonahi agertzen den *ardantze* eta *euntze* dugu (Aritzalan pare bat aldiz *eutze* azaltzen da: *Euçeberrja*, *Euçeburua*; orain Aritzaletan *Unzándia* dago [*< Euntzeandia*], eta Zabalen *Antxaluzéa*, *Euncheluzea* 1729an), bai eta ere *baratze* zabaldua.

Azken honi dagokionez, franko garbi dago *baratze* aldaera Deierrikoa zela eta *baratza* Allinera orduko azaltzen zela, Aramendiko 1697ko *Andico barazac* argiak erakusten duenez. Cf., gainera, ondoko hauek: *Baraza andia* (Ekala, c. 1800), *Barazabitartea* (Artatza, 1700), *Baraza erbina* (Eultz, 1726), *Barazandia* (Ekala, 1703), *Barazaburueta* (Artatza, 1705), *Barazaondo* (Gollao, 1600)... Alabaina, gure usteari kontra egiten dioten datuak ere badira: *Baraze bitartea* (Artatza, 1694), *Baraçeguibela*, *Barace guibela* (Biloría, 1678, 1689). Hemen gogoan hartu beharra da Ameskoa-Lanetan gutxienez, egungo mendebaldeko hizkera batzuetan agitzen den moduan, *-a + -a > -ea* disimilazioak berez *-e-z* bukatu hitzak *-a-z* bukatutakoekin nahastera eraman zituela hiztunak; cf. Gastiaingo *Ynchaur landara* (ikus Salaberri, 1998: 52-53). Gelsatzen *baratze* zegoela erakusten du Muezko *Beango barazea* toponimoak.

19. Atzizkien sailetik atera gabe, *-zai* dugu Hiriberriko 1783ko *Errotazaienecoa* oikonimoan, euskara galdu den Nafarroako Erdialde zabalaren puska handi batean bezala. Atzizki hori bera dugu oraintsu arte bizirik egon den Eraulgo *txerrizai* hitzean (Satrustegi, 1991: 121-122).

20. Leku izenek salatzen duten hiztegiak den bezainbatean, Aizkoako 1548ko *Vengo barridea* toponimo polita azpimarratu eta nabarmendu nahi dugu. 1998ko lanean genioen bezala, *barride* Aizkoan ez ezik Ziraukin ere (*Yurgaizvarridea*, 1573) aurkitzen dugu toponimian eta Elkanon ere ibiltzen zen, Joakin Lizarragaren izkribuak lekuko; Aezkoan oraino bizirik dago adiera horrekin. Altsasun K. Izagirrek *barride* bildu zuen, baina Erdoziak oraintsuko lanean (2004: 51, 62) *auzo* eta *barriyo* baizik ez ditu jasotzen. Ondarrak (1965: 22) Bakaikuko *Anbea* (cf. Nafarroan barna franko errepikatzen den *Anbera*) eta *Angoia* aipatzen ditu, *herri* duen *Elbarrena* eta *hiri* duten *Idabarren* edo *Iriabarren*, *Irondo* eta *Irimendikogaina*-rekin batean. Barbarinen *Aldagoiena* eta *Aldabarrena* dokumentatu ditugu 1571n eta 1584an (Salaberri, 1998: 77; cf. Uxueko *Aldabea*).

Lezaungo 1608ko *Dinda*-k hego-nafarrera mintzo zen alderdi zabal bateko toponimiarekin lotzen du herri hori; cf. Iruñeko *Dindatxikia*, *Urradinda*, *Zakudinda*. Auzoez jardukitzean, eta kontzeptu hau dokumentazioan aski labainkorra izanik ere, Abartzuza bezalako herri batek zuen ugaritasuna nabarmendu nahi dugu. Ondoko hauek kausitu ditugu: *Irigoien* (*Barrio de arriba* erdaraz), *Legartzea*, *Mendia*, *Moratzea*, *Zugarrondoa*. Hauek, argi eta garbi, herriaren garai bateko euskalduntasuna frogatzen dute. Izan ere badakigu XIX. mendearen erdialdean bizirik zegoela gure hizkuntza Abartzuzan eta Eraulen (Satrustegi, 1991: 121). Lezaunen *Bazterra* (edo *Basterra*), *Dinda* eta *Irigoien* zeuden (Sainz & Sainz, 96, 114, 179), besteak beste segur aski. Cf., gainera, Eraulgo 1832ko *Arrebala* (Deierriko Hipotekak, 115. or.).

21. 1998ko lanean Ameskoa-Lanetan *baso* genuela genioen, Burundan eta Ergoienean eta Arañatz aldean bezala, eta lehen *oihana* Arruazun opatzen genuela, *baso*-rekin batean, Erdoziak (2004), Sakanan, azken honetaz besterik jasotzen ez badu ere. Orain sei urteko artikulu hartan erraten genuen *oihan*, mendiez hegoaldean, Deierri hasten zela azaltzen, eta izan ere horrela da, nahiz eta Aizkoan *Basabea* ere badugun, 1571z geroztik (*Basábia* erraten zaio gaur egun). Gainerakoan, bai dokumentazioan eta bai oraingo toponimia bizian, *oihan* besterik ez dago, aipatu Aizkoako leku izenaz landara: *Oianandia*, *Oianberria* (Lakar), *Oianbidea* (Aizkoa, Zurukuain), *Oianondoa* (Aizkoa, Aritzala, Errezu, Lezaun, Ugar), *Oianzabal* (Iruñela), *Oiantxipia* (Ibiriku), *Oianzabala*, *Oiartzun* (Aizkoa)... Bizirik daudenak Abartzuzako *Oianandia*, *Oianberria* (*Oinándia*, *Anberría* orain) eta Lezaungo *Oiantxiki* dira. Bonapartek *oyan* bildu zuen Elkano, Gares, Oltza eta Goñin (Ondarra, 1982: 138).

22. Ondarrak Bakaikurako *Beko*-dakar (1965: 21-22): *Bekobaso*, *Bekoiturri* (cf. *Goikobaso*, *Goikogain*, *Goikolanga*, *Goikolarraineta*). *Bea(t)*, 1998ko lanean genioenez, Errezun agertzen da: *Beasoroeta* (1557, 1568), *Veat soroeta* (1589), *Billasóta* (orain), baina ez, dakigunez, hemendik kanpo inon. *Beitiko*, ditugun datuen arabera, mendebaldekoenik Iguzkitza Doneztebeko Barbarinen kausitzen dugu: *Beitico yturria* (Salaberri, 1998: 69). Iguzkitzako Oteitzan, berriz, *Beiti* hutsa dago: *Beytilacar* (1657), *Beitilacarra* (1791) *Be-*

tilakarra (orain). Eraulen *Sarasagabeyticoa* (Deierriko Hipotekak, 109. or., eta *Sarasaga goticoa*) zegoen 1797an eta Aizkoan *Beitticosoroa* 1780an.

Itzarreibarko Legardan ere agertzen da *beiti*, *El prado debajo* itzulirik aurkitzen dugun *Beytico euncea* toponimoan, eta ohikoa da hortik ekialdera-ko datuetan. *Bengo* toponimian, aitzinean nahiz gibelean paratua, gehienbat Ameskoan eta Lanan opatzen dugu (ikus Salaberri, 1998: 68-69; cf., gainera, Sainzek & Sainzek, 2002: 185, biltzen duten Bakedaoko 1600eko *Iturribengoa*); Gamizek honela dio bere sorterriaz: «*Sabando con sus Ayares / con Arboro, y bengo baso / Yguiriaga y goico baso / y otros montes singulares*» (Goi-koetxea, 2002: 39).

Hemendik kanpo eta betiere toponimiaz mintzo gabela, aipatu dugun Aizkoako *Vengo barridea* dago, Estenozko 1521eko *Bengolarrayna* eta Urdozko 1518ko *Eliça vengoa aurea*. Egia da, bestalde, oikonimian franko agertzen dela *bengo*, *Bengoetxea*, *Bengotxea*-ren modukoetan, Arakil, Larraun, Basaburu Nagusi, Ultzama eta Gulibarraino, gutxieneko kontuan. Ez dakigu zein heinetan azaltzen den *Beitikoetxea* erabili den lekuetan; hau, ezbairik gabe, hobeki aztertu beharreko gaia da. Gesalazko toponimian, bestalde, *Bengo* horren ahaide hurbila den *Beango* dago Muezko 1568ko *Beango laçeta*-n (*Beangoliatzeta*, alegia) eta 1586ko *Beango barazea*-n, eta Arzoeko 1577 eta 1589ko *Beango nobeleta*-n. Nolanahi ere Muzkiko testuetan *goitico aldean*, *veitico aldean* dago.

23. Bestalde, Deierrin beti *ariz* ‘haritz’ dugu, behin ere ez Lana-Ameskoetako *araiz* (*areiz* inoiz). Era berean, *lizar* dago gure ibarreko leku izenetan (cf. Abartzuzako *Lizarráte*), ez Lanako eta Ameskoagoieneko *elizar*. Bide beretik, *itxaur* ‘intxaurra’ aurkitzen dugu Deierrin, Eraulen 1571n *Goberarj Jnssaurraldea* eta Hiriberrin 1567an *Ysaustia* badago ere. Arabako mugako ibarretan usu, baina salbuespenekin, *intsaur* irakur daitekeena dugu eta artetan *untsaur* ere bai. Sakanan (Erdozia, 2004: 147) *intxor* dago. Bonapartek *intxaur* bildu zuen Elkano, Gares, Oltza eta Goñin (Ondarra, 1982: 149).

24. Deierrin beti *munu* dago, behin ere ez Ameskoan artetan kausitzen dugun *mulo* (ikus Salaberri, 1998: 71).

25. Azentua. Hemen azpimarratzekoak dira egungo zenbait hizkeratan oraino ohikoak diren *Arraldia* [arráldja], *Arrondua* [arróndwa], *Berangua* [berángwa], *Lizardia* [lizárdja], *Urtiaga* [urtjága], *Zaldwa* [záldwa]-ren moduko ebakerak (Aritzaleta, *NTEM-XXVI*, 96-97, 99, 102). Badira, halarik ere, *Errotaldéa*-ren tankerakoak (Zurukuain, *NTEM-XXVI*, 206).

26. Deierrin badaude mendebalderagoko haranetan ere ibiltzen ziren hitz edo aldaerak, hala nola *leze* (ez *leize*), *sakan*, *soro* (ez *alorra*), *ugalde*...

27. Bukatzeko, erran nahi dugu Deierriren eta Arabako mugako ibarren arteko alderaketa egitean opatzen ditugun gauzetan ez ezik agertzen ez dire-

netan ere oinarri gaitzkeela, edo, hobeki erran, oinarritu behar dugula. Ikusi dugu *-ki* atzizkia inoiz azaltzen dela Deierrin, baina arrunt urria da, bi lekuko besterik ez dugu: *Idoiqui*, Lezaun, 1657, *Munoquia*, Abartzuza, 1555, 1799, *Monókia* edo *Monokia* orain. Ameskoa-Lanetan, berriz, ugaria da hagitz. Interesgarria litzateke, are beharrezkoa, Arabako ekialdeko toponimian *-ki* ageri denez aztertzea, bakarrik Ameskoa-Lanetako espezifikotasuna den edo, susmatzen dugun bezala, ibar hauek Arabako ondokoekin lotzen dituen ezaugarria den garbi jakiteko.

Beste ezaugarri bat, Ameskoa-Lanetan ugaria izanagatik Deierrin aurkitzen ez duguna, *satzenamenak* dira, zehazkiago erran, erlatiboetan oinarritutako toponimoak. Egia da Abartzuzan *Donde salta el agua* bizirik dagoela (NTEM-XXVI, 37), Uharte Arakilgo *Ura sortzen dena*-ren baliokidea edo dena, baina horretaz landara ez dugu besterik kausitzen, ez egungo toponimia bizian ez eta ere dokumentazioko lekukotasun ugarietan. Ameskoa-Lanetan, aldiz, Kontrastan eta Sakanan bezala, erlatibo-toponimo mordoxka opatzen dugu (ikus Salaberri, 1998: 77-78).

Bibliografia

- Agud, M. & Mitxelena, K. (1958): *Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562) (DLC)*, Julio Urkixo Mintegia, Gipuzkoako Aldundia, Donostia.
- Camino, I. (2004): *Hego-Nafarrera*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Erdozia, J. L. (2004): *Sakanako Hiztegi Dialektologikoa*, Nafarroako Gobernua, Euskaltzaindia, Villatuerta.
- Etxaniz, P. (1999): «Dikazteluko sermoia», *FLV* 82, 483-499.
- (2004): *Lizarrako euskara. Historia de la lengua vasca en Tierra de Estella*, Altaffaylla, Udalbiltza & Nafarroa Oinez '04 & Lizarrako Udala, Tafalla.
- Euskaltzaindia (1990): *Nafarroako Herri Izendegia (NHI)*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Goikoetxea, I. (1982): *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta Bilingüe Álvarez del Siglo XVIII*, Arabako Foru Aldundia & Euskaltzaindia, Gasteiz.
- Izagirre, K. (1967): «Altsasuko euskeraren gai batzuk», *ASJU* 1, 45-97.
- Jimeno Jurio, J. M. (zuz.) (1991tik aitzina): *Nafarroa. Toponimia eta Mapagintza / Navarra. Toponimia y Cartografía (NTEM)*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.

- Knörr, H. & Zuazo, K. (1998): *Arabako Euskararen lekukoak. Ikerketak eta Testuak / El Euskara Alavés. Estudios y Textos*, Euskal Azterlan Bilduma-7, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz.
- Lekuona, M. (1973): «Textos Vascos del siglo XVIII en Tierra de Estella», *FLV* 15, 369-390.
- Mitxelena, K. (1964): *Textos Arcaicos Vascos (TAV)*, Minotauro, Madril.
- Ondarra, F. (arg.) (1982): «Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi», *FLV* 39, 133-228.
- Perez de Lazarraga, J. (2004 [c. 1567]): *Juan Perez de Lazarraga Larrea Dorretxeko jaunaren eskuizkribua [1564-1567]*; Gipuzkoako Foru Aldundiak sarean ezarri du lan hau, <http://www.gipuzkoakultura.net/lazarraga> helbidetan. Bada, orobat, P. Urkizuren argitalpen ez oso fidagarria (*Dianeia & Koplak*, Erein, Donostia, 2004).
- Sainz, Mª I. & Sainz, J. (2002): *Toponomástica Histórica en Tierra Estella y Valdizarbe*, Euskara Kultur Elkargoa, Iruñea.
- Salaberri, P. (1994): «Elizalderen Apezendaco dotrina christiana uscaras», *FLV* 65, 7-39.
- (1998): «Arabako mugako nafar hizkeren inguruan», in *Nafarroako Hizkerak*, I. Camino arg., UEU, Bilbo, 49-87.
- Satrustegi, J. M. (1987): *Euskal Testu Zaharrak-I*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- (1991): «El euskera en Tierra Estella. Evolución histórica», *Euskera* XXXVI, 93-124.
- Zuazo, K. (1994): «Burundako hizkera», in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua, ASJU-ren gehigarriak*, 28. zkia., Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 297-364.

ESTELLERRIKO EUSKARA ARABAKO ETA NAFARROA GARAIKO HIZKEREN BIDE GURUTZEAN

Lizarra, 2004-IX-17

Iñaki Camino

1. Con ocasión del *Nafarroa Oinez* 2004 de Estella, se nos brinda la oportunidad de tomar parte en esta conferencia, lo que agradecemos sinceramente; intentaremos esbozar brevemente en castellano, las líneas básicas de los temas que vamos a tratar en esta comunicación. Volveremos a recordar aspectos sobre el euskara de Tierra Estella que hemos ofrecido en anteriores publicaciones y nos limitaremos a comentar cuál es la situación actual en lo referente a su conocimiento. Lógicamente, son textos escritos hace ya más de un siglo los testigos de las modalidades dialectales o habla popular vasca de la zona, y ellos son los que nos transmiten sus características. Puesto que son los más extensos y los que mejor muestran la peculiaridad del habla de Tierra Estella, citaremos sobre todo textos de los siglos XVIII y XIX.

2. En principio, deberíamos justificar el título de la alocución: es lógico que particularidades dialectales del occidente del país, características del euskara de Álava y de Vizcaya, lleguen a Tierra Estella, pues esta zona linda con el este de Álava: nadie se extraña de que tales características lleguen al Goyerri o al valle del Urola en Guipúzcoa o a la Burunda en Navarra. ¿Por qué debiéramos de extrañarnos por encontrar fenómenos que creíamos típicamente vizcaínos y alaveses en las Améscoas o en Lana en Tierra Estella? Con su afinada visión Koldo Mitxelena ya nos puso sobre aviso (Agud & Mitxelena 1958: 39):

...*domeka* ‘domingo’ está en uso en cinco puntos del extremo SO del área de habla vasca de Navarra, lindante con Alava (Alsasua, Iturmendi, Bacaicoa, Urdiain, Olazagutia), y *zapatu* ‘sábado’ en Navaz (Juslapeña, al NO de Pamplona). Es verdad que para los cuatro días de la semana no se conocen otros nombres, con más o menos variantes, que *astelen*, *astearte*, *asteazken* y *or(t)z-* u *ostegun*, pero ¿quién se aventurará a asegurar que ocurría esto mismo en el siglo XVI en la zona meridional hoy castellanizada?

Cuatro años después insistía en parecidos términos: «Cada vez tengo más motivos para pensar que, en materia de léxico vasco, son ciertas zonas del

oeste de Navarra, mal estudiadas, las que nos pueden deparar mayores sorpresas» (1962: 58). Veinticinco años más tarde, comentando los textos que José María Satrustegi publicó en 1987, mantenía su deseo de que los textos navarros fueran analizados desde una perspectiva novedosa: «ya que nos es dado conocer estos textos antiguos, tendremos que empezar a estudiar el euskara de Navarra desde cero» (Satrustegi 1987: 206).

En el recientemente descubierto decálogo de Artaza, pueblo de Améscoa Baja, encontramos características de la mitad occidental de la extensión que ocupa la lengua vasca, y nos recuerdan las formas de las poesías de Joan Pérez de Lazarraga, alavés de la llanada de mitades del siglo XVI, tales como *dau* 'du', *baga* 'gabe', *diranak* 'direnak' o *ekarte[n]* 'ekartzen'; este último sufijo *-ten* es el mismo que hallamos en las zonas más orientales del país, tales como Mixe o Amikuze en la Baja Navarra, país de la Soule o Zuberoa y valles de Salazar y Roncal en la Alta Navarra. Al otro lado, podemos escucharlo en boca de euskaldunes vizcaínos de hoy en día, pero su distribución geográfica y su aparición en textos antiguos, nos revela que estamos ante una característica arcaica.

Tal como ya nos advertía Patxi Salaberri Zaratiegi (1998: 51), una vez que nos alejamos de Estella hacia el oeste, se observa que los nombres de lugar cambian sus formas y que, lo que en el valle de Yerri se llama *Iriberrri*, se convierte en *Iribarri* (nombre oficial *Ulibarri*) y que lo que cerca de Estella es *Zubielki*, se convierte en *Zufia* si nos acercamos a Álava. Dentro de Navarra, pero en los confines de Álava, hallamos formas con un color francamente occidental, tales como *errekea* (Eulate, 1687), *Araiztubalza* (Eulate, 1688), *Lanbarri* (Eulate, 1687), *Arimazuñi* (Zudaire), *Buarra* (en topónimos de Améscoa Alta y Lana, cf. común *bular*), *gereiza* & *kereiza* (Améscoas y Lana), todas ellas formas halladas y analizadas por Salaberri.

3. Personalmente, creemos que ha sido Patxi Salaberri Zaratiegi quien mejor ha identificado el euskara de esta zona en su trabajo sobre toponimia de 1998, al caracterizar las hablas de las Améscoas y de Lana junto a la de la Burunda y las del este de Álava, como transicionales con respecto al euskara occidental; entre estas y el habla del dialecto navarro del valle de Yerri, situó las de Allín y valle del Ega. Tales afirmaciones están hechas con datos fragmentarios, pero una vez más, Salaberri ha sabido utilizar los datos proporcionados por la toponimia adecuadamente y ha conseguido frutos importantes, que nos han posibilitado conocer mejor la modalidad vasca de Tierra Estella.

Muy al contrario, y a pesar de contar con las posibilidades que permite la utilización de textos más extensos, se ha pretendido relacionar las modalidades más o menos conocidas del euskara de Valdegoñi y del valle de Gueasálaz, con las hablas alavesas; también el vasco de Valdizarbe, habla de la cual sabemos bastante poco, tal como ocurre en el caso de Puente la Reina, ha sido citado como susceptible de ser adjuntado al antiguo euskara de Álava. Tales

afirmaciones han sido hechas sin conocer la realidad de los datos, pero no hay que extrañarse demasiado con estas cosas. En cuestiones de dialectología vasca, es muy común que una simple intuición nos sea presentada como algo que parece probado, por muy injustificada que sea, o que una hipótesis ascienda a la categoría de teoría a juicio de quien la mantiene; uno tiene a veces la sensación de que alguien le anda vendiendo ideas, que por atrevidas y audaces que parezcan, no dejan por ello de estar alejadas de la realidad de los hechos.

4. Por supuesto, todos estos trabajos de dialectología sobre zonas con el euskara en recesión, o donde el vasco folk, ese que nos sirve a los dialectólogos para poder trabajar, se ha extinguido, se realizan porque alguien dejó textos escritos en lengua vasca los siglos XVIII y XIX: en concreto, podemos citar la doctrina cristiana de Francisco Elizalde, natural de Muzqui, publicada en 1735, la predicación de los Martínez de Morentin, también de Muzqui, del último tercio del XVIII, el sermón aparecido en Dicastillo, el decálogo de Artaza que comentábamos al principio y los múltiples sermones del siglo XVIII escritos por Juan Martín de Ibero, natural de Munárriz, Valdegoñi: este escritor anterior a Joaquín Lizarraga de Elcano y que ha sido descubierto por el académico de Bacaicoa Frantzisko Ondarra, ejerció de párroco en el pueblo de Izu, en la cendea de Olza.

No debemos olvidar que Martín Portal, escritor de unos versos con ocasión de las fiestas del Corpus el año de 1610 para un certamen de Pamplona, era probablemente amescoano: el habla que aparece en los versos nos muestra características occidentales y algunas centrales, susceptibles de aparecer en Álava o en el occidente de Navarra; algunas de estas características han sido tildadas hasta tiempos no muy lejanos de vizcaínas o de guipuzcoanas occidentales: *aitea* 'aita', *profeteak* 'profetak', *pobrezea* 'pobreza' en fonología, *gison* 'gizon' en cuanto a la pronunciación, *birjinaen* 'birjinaren', *aen* 'haren' en morfología nominal, *daroela* 'daramatela', *digus* 'dizkigu', *egizu* 'ezazu', *deu* 'du', *deue* 'dute', *neuan* 'nuen', *dezu* 'duzu', *zan* 'zen', *ziran* 'ziren', *iregi* 'ireki', *egondu* 'egon' en morfología verbal, y algunas variantes léxicas del tipo de *orain* (pero también aparece *orai*, muy difundida en Navarra) o *irten*; salvo este último *irten* o el pleonástico *egondu*, todas estas formas podrían pertenecer al habla del alavés Pérez de Lazarraga.

No cabe duda de que el análisis pormenorizado de estos textos, permite que posteriormente los filólogos formulen hipótesis y redacten trabajos de diversa índole sobre la clasificación de las hablas y de los dialectos vascos. En el caso de las Améscoas, es notorio que sus textos deberían ser analizados teniendo en cuenta la posición absolutamente central que estos valles ocupan con respecto al conjunto de Euskal Herria: este de Álava (ahora deberíamos incluir las poesías de Joan Pérez de Lazarraga y las formas de García de Albeniz de Araya), occidente y sur de Guipúzcoa y occidente de Navarra son enclaves a tener en cuenta a nivel lingüístico, para quien pretenda analizar el

habla que nos muestra la poesía de Portal, que probablemente es el euskara de la Améscoa.

5. Uno de los mayores hándicaps del dialectólogo, es el de enfrentarse a datos fragmentarios, pues de ahí pueden derivarse visiones metonímicas y a la postre erróneas. Si mantenemos que el vasco del valle de Guesálaz forma parte del navarro meridional, debemos precisar que su situación geográfica es marginal con respecto al núcleo de este subdialecto; también hay que aducir que la falta de textos de distintas épocas ofrece dificultades de interpretación, sin olvidar que los datos que poseemos del siglo XVIII no son todo lo completos que desearíamos. Desconocemos si en el siglo XVIII en Guesálaz el morfema ético masculino era *t*, como en navarro meridional, o era *k*, forma más común; no sabemos si las formas potenciales de pretérito eran del tipo de *zukea* 'podía' o del tipo **ezan*, pues faltan indicios que apunten en una u otra dirección.

Ocurre además, que en los únicos documentos que nos muestran el vasco genuino de Guesálaz, que parecen ser los de Muzqui, en los sermones tercero y cuarto de Francisco Antonio Martínez de Morentin aparecen características propias de tendencias lingüísticas más centrales, que encontramos en Guipúzcoa, junto a otras más propias del navarro-meridional. No es fácil saber a ciencia cierta si en Muzqui a finales del XVIII, las formas *esan*, *gutxi*, *arkitu*, *topatu*, *zenduela* o *genduke* eran empleadas, eran mayoritarias o minoritarias, o si se deben al influjo literario central procedente de Guipúzcoa; lo cierto es que en los textos de Guesálaz las formas *erran*, *gutí*, *opatu*, *zindue*, *zinduke* o *gindue* son mayoritarias. A falta de más documentos las dudas persisten y estas consideraciones, no dejan de ser fundamentales para dilucidar a qué grupo dialectal pertenece el habla vasca del siglo XVIII del valle de Guesálaz.

6. Hari beretik, hain zuzen ere, inguruko testu bat baino gehiago dagoe-lako eta Estellerriko euskararen erakusgarri jatorrak direlako, harriturik utzi gaitu berriki atera den zabalkunde lan bateko hainbat pasartek: *Lizarrako euskara. Historia de la lengua vasca en Tierra Estella* liburuan, Estellerriko euskara hegoaldeko goi-nafarrera dialektoaren barrenean kokatzen da. Alde bate-tik, Lanan eta Ameskoetan mendebalekotzat eta erdialekotzat jo ditzakegun hainbat ezaugarri ageri direla ahazten da; bestalde, ohitura makurren ildotik, ez da aintzat hartzen ikerketek ekarri ohi duten berrikuntza: Estellerriko euskara aztertze-ko, Zuazo 1994 eta Salaberri Zaratiegi 1998 ezin saihestuzko eka-riak dira, guk uste.

Berebat, zabalkunde lan honetan Estellerriko euskara, hego-nafarrera dia-lectoari zegokiola adierazten zaigu. Dialektotzat jo ahal izateko hizkera batek bete behar dituen baldintzez ez da deus aipatzen eta hego-nafarrerari atxiki-tzen zaizkion ezaugarrietan, ez dugu uste asmatu denik: guk ez dugu ulertzen, erlatibozko perpausen hurrenkera «desegokia» dela esatean, dialektologiaren

alderditik zehazki zer adierazi nahi den; aditz nagusia eta laguntzailea batetik, eta izena eta *bat* zenbatzailea bestetik, dialekto horretan elkarturik ageri direla adierazten zaigu, baina apezek euskaraz idaztean hitzak grafikoki horrela eman izanak ez dio eremu honetako mintzoari inolako berezitasunik eransten, ez dugu ulertzen horrek dialektologian zer garrantzi izan dezakeen. Berebat, sozietiboko *-ki* eta instrumentaleko *-s* atzizkiak ez dira hizkera hau aurkezteko ezaugarri egokienak: *-s* aldaerari gertatzen zaion bezala, hego-nafarreraz landako eremuetan ere *-ki* ageri zaigu.

Euskal Dialektologia egitean teoriaren eta metodologiaren alderditik erabiltzen diren oinarrietan aitzinera joateko, badira guk uste, etorkizunean aintzat hartu beharreko ezaugarriak; honakoak izan daitezke horietarik batzuk:

- a) Isoglosak finkatzean ezaugarriaren eskusibotasunaren berri zehatza ematea.
- b) Dialektotzat jotzen den mintzo edo mintzoen talde horrek hartzen duen geografia-eremu guztiko ezaugarriak baliatzea, ez eremu batzuetakoak bakarrik.
- c) Ezaugarriak sistematikoak izatea, gramatikan aski sakontasun maila izatea, fonologiak eta morfosintaxiak dutena, esaterako.
- d) Baldintza kronologikoen berri zehatza ematea.
- e) Ezaugarriak ahalaz eremu zabalekoak eta berrikuntzak izatea.
- f) Idazkietako datuak bahe filologiko hertsitik iragatea.

7. Estellerrian dialektologiako lanak egiteko eremu emankorra da Goñeria-Gesalatz alderdi hori. Goñerriko euskara hobekixeago ezagutzen dugu Gesalazkoa baino, baina ez da hutsaren hurrengoa Muzki herriko Francisco eta Francisco Antonio Martinez de Morentin apezek beren lau predikuetan utzi zigitena. Gesalazko idazle on lana zertxobait aztertuz gero, berehala ikusten da Elizalde baina hobeki islatzen dutela Gesalazko hizkera jatorra Martinez de Morentintarrek: ez dugu uste pentsa daitekeenik, XVIII. mendeko berrogeita hamar urtean, Gesalazko euskara horrenbeste dialektalizatu zenik. Elizalderen irakurleen unibertsoa zabalagoa zen: liburu bat argitara eman zuen eta erabili zituen hizkuntza-ezaugarri batzuetan, literatura-joera sumatzen dugu guk.

Ipar Euskal Herriko eta ekialdeko hizkuntza-ezaugarri batzuk Nafarroa Garaiko XVIII. mendeko idazki batzuetara hedatu ote ziren susma lezake batetik, Elizalde *versus* Martinez de Morentin eta Eguesibarko Elkanon herriko Joakin Lizarraga *versus* Bonapareren Elkanoko datuak alderatzen baldin badira. Ez da hipotesi bat baizik, sakon aztertzea merezi duena: mugaz eskuintaldeko euskal liburu bat baino gehiago agertu da sasoi hartako Nafarroa Garaiko apezten liburutegien artean: Joakin Lizarragak, esate batera, Axularren *Gero*-ren edizio bat izan zuela badakigu.

Eman ditzagun adibide batzuk. Muzkiko Franzisko Elizalderena da ezkerreko aldaera eta Martinez de Morentintarrena eskuinekoa: *ailtzin / aurre, barur / baru, emaste / emakume, eraman / eramo & eraman, erran / erran & esan, eskui / eskubi, igan / igo, imini / paratu, sandu / sandu & santu, sines-tatu / siñistatu*. Adibide gehiago eman daitezke, erdiguneko Euskal Herriko hitz eta aldaera lexikoak Gesalazten ezezagunak ez zirela erakusten digutenak, Martinez de Morentintarren predikuetan ageri den euskarak, Gesalazko mintzo jatorra islatzen badu bederen: *abek & auek* ‘hauek’, *arkitu, beste* (baina badarabilte *bertze* ere), *bezela* (baina *bekala* eta *bezala* ere badira), *-etatik* ablatibo pluraleko atzizkia, *gutxi* (baina *guti* ere bada), *ill* ‘hilabetea’ (baina bada *illabete* ere), *iriki* ‘ireki’ (bada *idegi* ere), *topatu* (baina Nafarroako erdialdeko *opatu*-rekin batean). Adizkietan *zendueta* ‘zenueta’ edo *genduke* ‘genuke’ adibideak aipa ditzakegu, Gesalazko laugarren predikukoak direnak, baina Gesalazko idazkietan nagusi dira *zindue, zinduke, gindue, zindute, zinduzke, zinduzkete* saileko adizkiak; ezagun du hirugarren eta laugarren predikuetan ageri direla erdialdeko ezaugarri gehien Gesalazko idazkietan, Francisco Antonio Martinez de Morentinenetan, hain zuzen ere.

Hurrengo adibideotan, ezkerreko aldaerak Elkano herriko XVIII-XIX. mendeetako Joakin Lizarraga idazlearenak ditugu eta ondokoak, berri, Bonapartek Elkanon XIX. mendeko bigarren erdian bildu emaitzak dira: *irur / iru, kristio / kristau, laur / lau, nigar / negar, zilatu / zulatu*.

Goñerriko euskaran Bonaparteren garaian ergatiboko kasuan numeroa ez da bereizten *-ak / -ek* morfemen bidez, *-ak* dira guztiak, baina 1783an hil zen Juan Martin de Ibero apezaren eskuizkribuetan, bereizten da; eragin literarioa izan daiteke arrazoia. Hala ez balitz, XVIII. mendean plurala eta singularra bereizten zirela eta mende erdi geroago bereizketa hori galdu zela eta arras-torik utzi gabe galdu zela onartzea beste biderik ez litzaiguke geldituko; XVIII. mendeko Gesalazko Morentintarren idazkietan ere, ergatibo singularra eta plurala ez dira bereizten, baina Elizaldek bereizten ditu.

8. Gehienbat Martinez de Morentintarren idazkiei esker Estellerrian zertxobait ezagutzen dugun Gesalazko hizkerari dagokionez, zertzelada batzuk eman daitezke:

a) Hego-nafarreraren barreneko hizkera da, baina bertan Euskal Herriko erdiguneko ezaugarri batzuk ageri dira.

b) Hizkera gordetzaiela da Gesalazkoa: Goñerrian gauzatutako hainbat eta hainbat berrikuntza ez dira bertara iritsi: *didazu > dirazu, zinduke > ziñuke, zoaz > z(o)aza, dizkio > ditio...*; ezaugarriok ez dira Gesalazko idazkietan ageri. Bestalde, *dere* ‘dira’ edo *dirade* ‘dira’ berrikuntzak ez dira ez Gesalazten ez Garesen ageri.

c) Ditugun datuak XVIII. mendekoak dira eta horrek ere kutsu gordetzai-lea ematen die bertako ezaugarriei.

d) Berrikuntza batzuk ditu Itzarreibarko hizkerarekin batean, berenak bakarrik direnak: *zaitetz* > *zait* ‘zaitetz’ eta *zue* > *zu* ‘zuen’ apokopeak adizkietan, esate batera. Bi hizkerok dira euskararen barreneko hegoaldekoenak.

Hain zuzen ere, soilik Itzarreibarren eta Gesalatzan ageri diren laburdura batzuei esker jakin dezakegu Deikazteluko predikuan ageri den euskara ere, aski hegoaldekoa dela: *zu* ‘zuen’ ezaugarri hau ez da hego-nafarreran iparrekoko edo ekialderagokoko beste hizkeretan ageri. Deikazteluko predikuko euskara ez dakigu zehazki Deikaztelukoa den, baina badakigu arras hegoaldeko testua dela, predikua argitaratzaileak idazkiak inorako argibiderik ematen ez duela irizten baldin badio ere.

Gesalazko XVIII. mendeko euskaran hego-nafarreraren ezaugarri ugari ageri zaigu: lehen graduko *ebek* ‘hauek’ erakusle plurala, *gauren* ‘geure’ ize-nordain hanpatua, iraganeko adizkietan *-n* morfemarik eza, diptongoetako *eu* > *au* aldaketa, *arrazio* ‘arrazioa’ bezalako hitzetako *-oi* > *-io* metatesia, eta **ezan*-en adizki pluraletan morfema *-it-* izatetik *-zki-* izatera analogiaz iragan izana aipa daitezke; gehiago ere izan litezke, baina ez dugu Gesalazko mintzoa nahi bezainbat ezagutzen. Esaterako, Deikazteluko predikuko *zukea* ‘zezakeen’ ahaleko adizkia Muzkiko idazkietan ez agertzeak, ez du adierazten bertan erabiltzen ez zenik; ageri dena *ezaquela* ‘ez zezakeela’ da (Lekuona 1973: 390), gauzak areago nahasten dituena.

Bestalde, hego-nafarrera guztikoak ez diren, baina Gesalatzan eta ondo-ko ibar zenbaitetan ageri diren ezaugarri batzuk ere aipa daitezke, hizkerari eskualdeko kolore berezia ematen baitiete: *ei* diptongoaren *ai*-ranzko bilakabidea (zeina Arabako mendebaleko Araiako 1778ko idazki batean *edozain* aldaeran ageri den), Nor aditz saileko adizkietako *zara*, *gara* > *zada*, *gada* aldaketa, singularreko *-agi* eta pluraleko *-egi* atzizkietako *-gi* datiboko morfema, *prisakan* bezalako adibideetan *-ka* eratorpen atzizkia ordezkatu duen *-kan* aldaera berria, *eiek* ‘haiek’ erakuslea, *idegi* & *edegi* ‘ireki’ edo <*isai*> ‘izeki’ adibideetan aditz nagusian *-gi* morfema izatea, adizkietan bigarren pertsona pluraleko Nork morfema *-ze* izatea...

Ikusi dugu Euskal Herriko erdialdeko hizkuntza-ezaugarri ugari iritsi zirela ibar honetaraino, baina Martinez de Morentintarren idazkietan ageri diren hitz eta aldaera lexikoak adibide egokiak dira Gesalazko mintzoa Nafarroako euskaran ongi txertaturik dagoela jabetzeko:

ainbertze, *aldiero* ‘aldioro, bakoitzean’, *alikeko* ‘ahalik’, *alke*, *anaia*, *anitz*, *apez*, *arte* ‘arte’, *aski*, *atari* ‘atea’, *atra* ‘atera’, *baitan* ‘-gan atzizkiaren adieran’, *bapera* ‘bakoitza’, *baratze*, *barrede* ‘auzoa’, *batio* ‘batera’, *beiti* ‘behera’, *beldur*, *bertze*, *bertzela*, *bezala*, *egotzi*, *egun* erdal ‘hodie’, *eriotze* (ikus orain Perez Lazarraga), *erran*, *erroi* ‘belea’, *ertxi* ‘estua’, *esperatu*, *galdein*, *goiti* ‘gora’, *goratu*, *quartu* ‘ohartu’, *guatze*, *igorri* & *egorri*, *iguzki* (Lan- duchioak ere badakar eta Koldo Zuazok Arratian eta Zeberion bildu du; Perez Lazarragaren lana ezaguturik, badakigu Arabako lautadan ere erabiltzen zela),

irur, karrika, kontent, kristio ‘kristaua’, *laster egin, manatu, mintzatu, mutil* ‘morroia’, *obeki, onbertze, ongi, orai, oraidanik, orduko* (*ill orduko* bezalako eseretan), *oreitu* ‘oroiu’, *oreño* ‘oraindik’, *paratu* ‘jarri’, *sobra* ‘gehiegi’, *solo* ‘baizik’, *sortu* ‘jaino’, *ugalde* ‘ibaia’, *urbil, yago* ‘gehiago’.

Eremu murrizagoko beste hitz batzuetan, Gesalazko hizkera Nafarroa Garaiko erdialdeko hizkerei lotua dela, Sakana aldeko edo Iruñerri inguruko mintzoen eitea duela dakusagu: *baru* ‘baraua’, *bekala* ‘bezala’, *butzu* ‘putzua’, *daus* ‘deus’, *ekendu* ‘kendu’, *eraiki* ‘erein’, *eramo* ‘eraman’, *erre[n]* ‘arantza’, *gaste* ‘gaztea’, *geiltzen* ‘gelditzen’, *inior* ‘inor’, *opatu* ‘aurkitu’. Mendebalera jotzen duten bakan batzuk ere baziren Gesalazten: *edegi* ‘ireki’, <*isagi*> ‘izeki, biztu’ eta *botadu* edo *mogidu*. Mendebalean erabiltzen den *petriñe* ‘gerrikoa’ mailegua ere, Leintz ibarrean nahiz Burundan eta Sakana erdialdean bildu dena, badakarte Martinez de Morentintarren idazkiek. Gesalazt bakarturik ez zegoela hainbat ezaugarri erakusten digu: *zaizte* & *zaiste* ‘zaitezte’ aldaera, esaterako, Gesalazten, Goñerrian, Oltzan eta Itzarbeibarren erabiltzen zen, baina baita Sakana erdialdean eta bestaldera Gipuzkoako Goierri ere; Gamiz arabarrak ere badarabil, bestalde (Altuna Otegi 1995: 110-111). Azkenik, Gesalazkoak diruditen hitz edo aldaerak dira *aungi* ‘ongi’, *aurtegi* ‘aurpegia’, *bakatu* ‘bekatua’, *gizi* ‘guztia’, *lagrima* mailegua, eta agian *xildu* ‘isildu’.

9. Goñerria Estellerrria den ala ez den auzitan dago eta eragile objektiboak eta subjektiboak nahasten dira gaiari aurre egiterakoan; Gesalazten onddo-onddoan baitago, bi hitz esanen ditugu Goñerriko euskararen gainean. Prediku ugari ageri da mintzo honetan idatzirik eta gure ustez, Gesalazkoaren zaku berean sartzekoa bada ere, ezin ahantzi da Goñerrian badirela ezaugarri batzuk, Gesalazko euskarak falta dituenak: bereizgarri horiek berrikuntzak dira eta Euskal Herriko erdigunetik, Andimendia gainturik Olloibarren eta Iruñerrian barrena, Goñerrira iritsi dira. Horretan Gesalazkoa eta Goñerrikoa, zein bere bidetik ageri zaizkigu: gordetzaileagoa dirudi Gesalazkoak. Besterik da ziurtatu ahal izatea, XIX. mendeko Gesalazko euskararen berrikuntza horiek falta zirela; ez dugu mende horretako Gesalazko daturik, soilik Goñerrikoak ditugu. Gesalazko idazkiak XVIII. mende bukaerakoak dira.

Goñerriko mintzoaren alderdi lexikoa aztertutik, lau multzo bederen egin daitezkeela ohartu gara; lehenean, Euskal Herriko erdialde zabalean ezker-eskuin hedadura handia duten hitz edo aldaerak sar daitezke: *alegiñ, amurrei* ‘amurraina’, *atze, aurre, azaro, azkonar, baña* ‘baina’, *bare* erdal ‘limaco’, *berandu, bi* zenbatzailea, *elorri, emakume, estarri, gaur* ‘egun, ez **gaur gauean’, *gerezi, gorosti, intxaur, iru* zenbatzailea, *ister* ‘izterra’, *izerditu, jostatatu, katillu, kristau, lapur, lar* ‘sasia’, *lau* zenbatzailea, *maiz* ‘usu’, *mozkor, negar, sega, soin & sorbalda* erdal ‘hombro’, *tanta, txal* ‘aretxea, txahala’, *zartzaro*.

Bigarren taldean Euskal Herriko erdialdean ageri diren hitz edo aldaerak sar ditzakegu, baina arestikoez baino hedadura murrizagoa dutenak: *aldemen*

'ondoa', *arkakuso*, *arrai* 'arraina', *beatz* 'eria', *ergiñude* 'erbinudea, andde-redderra', *eskubi*, *igo* 'igan', *ikutu* 'ukitu', *iltze* 'mailuaz iltzatzen dena', *illettortor* 'iratzea', *illoba* 'sobrino, -a' eta 'nieto, -a', *itz*, *kabi*, *kattagorri*, *lore*, *maki* 'maingua', *martinsalto*, *mixto* 'miztoa, eztena', *urruti*, *zikirio* 'zekalea'.

Hirugarren taldean mendebalerat Sakana alderdian edo Araban hedadura dutenak sar ditzakegu: *barga* 'haitza', *bekos(k)i* 'kopeta', *eskutur* 'eskumuturra', *idugi* & *irugi* 'eduki', *iregi* 'ireki', *kunkun* 'apoa', *martso* 'martxoa', *okarin* & *aran* erdal 'ciruela', *zil* 'zilborra'.

Azkenik, Nafarroa Garaian erdialdetik ekialderat hedadura duten hitz edo aldaerak aipa daitezke: *aitetamak* 'gurasoak', *aitzin*, *alke*, *argiaste* 'egunsentia', *beiti*, *biarri* 'belarria', *buluxi* 'biluzi', *buruke* 'galburua', *butzu* 'putzua', *egun* 'gaur', *gibel* 'atzea', *goiti*, *guti* 'gutxi' (Arabian ere badena), *igen* 'igo', *igorri*, *izotzill* 'urtarrila', *kaskil* 'oskola', *landara* (-s) '-z gainera, -z aparte', *manatu*, *matel*, *mintzetu* 'hitz egin', *nasi* 'nahasi', *oker* 'begia falta duena', *orrastatu* 'orraztu', *oyan* 'mendia', *sagarroi*, *sandu*, *txintxurri* 'eztarria', *ukitu*, *unide*, *urgune* 'azalean ur ugari duen lur eremua', *xardoki* 'mintzatu', *zamarri* 'zaldi irendua', *zenbeit* 'zenbait', *zetako* 'zergatik'.

10. Estellerria ez den, baina bertatik urrun ez dagoen Itzarbeibarko euskara ere, aski gaizki ezagutzen dugu eta hutsunez eta arazoz beterik dago: ez dago guztizko koherentziarik Utergakotzat jotzen dugun katiximaren eta Garesen Bonapartek bildu zituen datu batzuen artean. Printzeak, dena den, ibar honetako euskararen nortasuna nabarmendu zuen, baina datu zehatz ugari eskaini gabe.

Nafarroa Garaiko erdigunean kokaturik, aski erdialdekotzat har dezakegu Itzarbeibarko euskara eta guztiz koherentea da inguruan dituen Gesalazko, Goñerriko, Oltzako, Elortzibarko eta Eguesibarko hizkeretik. Ez dago batetik bestera funtsezko jauzi edo etenik; bateko eta besteko predikuak edo kristau ikasbideak irakurtzean, ez da sumatzen mailaka doan aldea baizik: hitzak errepikatzen dira, adizkiak oro har eite beretsukoak dira eta izenaren morfologian ere, urriak dira desberdintasunak; ekialdera jo behar da, Eguesibar aldera, jauzi nabarmenak aurkitzekotan.

Itzarbeibarko ezaugarrietan fonologian *gizona* > *gizone* edo *ardoak* > *ardoik* erako palatalizazioak aipa daitezke. Kontsonanteetan, euskal *j- zaharra Garesen bederen [x] hots belarearen bidez ematen zutela ohartu zen Bonaparte eta Ukarko dotrinan ere, baliteke hots hori agertzea. Izenaren morfologian inguruko ibarretako *ore* 'hura' falta da Itzarbeibarren (Landuchioren *oa* Perez de Lazarragaren lanean berragertu zaigu berriki) eta ez dago *-ka* > *-kan* berrikuntzaren arrastorik. Ondoko ibarretan ez bezala, motibatiboko atzizkian analogiaz *-gatik* > *-rgatik* gertatu da. Aditzaren morfologian *-tu* atzizki analogiko pleonastikoa ez da Itzarbeibarren ageri eta badira berrikuntza batzuk, iparreragoko ibarretan gertatuak, baina Garesko Bonaparteren datuetan ageri ez direnak: (*di*)*tuzte* > *tute*, *dira* > *dirade*, *balu* > *baluke*, *gara* > *gada*, *gindue* > *giñue*, *dire* > *dere* dira Garesko euskarak Bonaparteren garaian falta zi-

tuen berrikuntzok. Badira, bestalde, Garesko berrikuntza batzuk, inguruko mintzoetan sumatzen ez ditugunak: *diaguk & diagun* 'diagu & dinagu' adizkietan alokutiboko morfemak duen kokagunea, *niza & iza* 'nintzen & hintzen' adizkietako txistukari frikaria, edo *zinda & ginda* 'zinen & ginen' adizkietako *-nd-* kontsonante taldea, azken hau berrikuntza ote den horren argi ez badago ere. Bestalde, *gare & zare* 'gara & zara' adizkietako azken *-e* aipa daiteke, Elortzibarko Zabalegiko predikuan ere ageri dena; Itzarbeibarren *dira* > *dirade* bezalakorik gertatu ez bada, *gare & zare* aldaera berranalizatuak direla pentsatu beharko dugu.

Lexikoaren alorrean badira hitz edo aldaera batzuk, ondoko ibarretan sumatzen ez ditugunak; hona hauetarik batzuk: *antija* 'urtzintza', *aretxo* 'iratztea', *bejain* 'bezain', *bejala* 'bezala', *bortzetan ogei* 'ehun', *gureaso* 'gurasoa', *gurixa* 'guraizeak', *ijan* 'izan', *intze* 'iltzea', *iritxi* 'irentsi', *juina* 'lepa-zuria, fuina', *martzuza* 'masusta', *orraxi* 'orrazea', *txujen* 'xuxen', *xil(a)* 'zilborra'.

Itzarbeibarrek eta inguruko ibarrek osatzen duten eskualdeko mintzoan ageri diren hitzak ditugu honakoak: *agirtu* 'agertu' (Perez Lazarraga arabarrak ere badakarrena), *gailtu* 'gelditu', *igor* 'inor', *mereji* 'merezi', *oraitu* 'oroitu', *txongolo* 'orkatila'; guztiak Itzarbeibarrek dira. Nafarroa Garaian erdiguneko eremu zabalxeia harrapatzen duten hitzak ere baziren Itzarbeibarren: *altzur* 'aitzurra', *amiru* 'hamahiru', *eraiki* 'erein' edo *erte* 'bitartea'. Honakoak, berriz, ekialdeko joera duten hitz edo aldaerak dira, Itzarbeibarren ageri zaizkigunak: *aingiru* 'aingerua', *arratio* 'arratoia', *arrazio* 'arrazioa', *egotzi*, *entendatu*, *eri* 'gaisoa', *gatu*, *iago* 'gehiago', *guti*, *igan*, *kristio*, *manatu*, *orraztatu*, *oian* 'mendia', *saldo* 'abere taldea', *zalui* 'arin, fite', *zamarri* 'zaldi irendua'.

Halaz guztiz ere, Utergako eta Ukarko kristau ikasbideetako eta Bonaparteren garaiko Garesko datuen artean, inkoherentzia zenbait ageri da: honek zailtasun handia dakar Itzarbeibarko euskararen batasunaz edo eskualdearen barreneko hizkuntza-jauziez ziurtasunez mintzatu ahal izateko. Ordea, arestian aipatu ditugun arazoak eta bestelako batzuk, eguneroko ogia dira dialektokoak eta testu zaharrak baliaturik lan egin nahi dugunontzat.

BIBLIOGRAFIA

Agud, M. & K. Mitxelena, 1958, «Introducción», in *N. Landuchio. Dictionarium linguae cantabricae (1562)*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 7-48.

Altuna Otegi, F., 1995, «Acto contriciocoa eriotzaco orduracò: Garcia de Albeniz araiarraren araberezko eskuizkribua (1778)», *ASJU* 29/1, 83-132.

Arana, A., 2002, *Izarbeibarko hiztegia*, Nafarroako Gobernua & Hiria, Iruñea.

Bidador, J., 2001, «El decálogo de Baríndano», *Diario de Noticias*, 2001/XI/18. 40-41 or.

Camino, I., 2003, «Hego-nafarreraren egituraz», *FLV* 94, 427-468.

_____, 2004, *Hego-nafarrera*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.

Elizalde, F., 1735, *Apezendaco dotrina christiana uscaras*, Alfonso Burguete alargunaren echean, Iruñea. Ikus orain *FLV* 65, 41-65, 1994 eta R. M. Pagolaren arg., *Enseiukarrean* 10, 17-63, 1994.

Erdozia, J. L., 2001, *Sakana erdialdeko euskara*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.

_____, 2004, *Sakanako hiztegi dialektologikoa*, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Iruñea.

Etxaniz, P., 1999, «Dikazteluko sermoia», *FLV* 82, 483-499.

_____, 2004, *Lizarrako euskara. Historia de la lengua vasca en Tierra Estella*, Altaffaylla, Tafalla.

Knörr, H. & K. Zuazo (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz.

Lekuona, M., 1973, «Textos vascos del siglo XVIII, en Tierra de Estella», *FLV* 15, 369-390.

Mitxelena, K., 1962, «Apostillas de un renteriano», *Euskera* 7, 54-58.

Ondarra, F., 1980, «Catecismo del siglo XVIII en vascuence de Uterga (Valdizarbe)», *FLV* 35-36, 173-221.

_____, 1982, «Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi», *FLV* 39, 133-228.

_____, 1996a, «Juan Martin de Ibero (1729-1783). Izuko parroquia (1754-1783)», *FLV* 72, 235-267.

_____, 1996b, «Juan Martin de Ibero (1729-1783). Izuko parrokiaren testuak (I)», *ASJU* 30/2, 645-702.

_____, 1998, «Juan Martin de Ibero (1729-1783). Izuko parrokiaren testuak (II)», *ASJU* 32/1, 231-309.

Perez de Lazarraga, J., 2004 [1567], *Dianeá & koplak*, P. Urkizuren edizioa, Erein, Donostia.

Portal, M., 1991 [1610], *Romance del santissimo Sacramento, en bascuence*, M. J. Kerejetaren edizioa, in J. A. Lakarra (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, I, 175-176.

Salaberri Zaratiegi, P., 1994, «Elizalderen Apezendaco dotrina christiana uscaras», *FLV* 65, 7-39.

_____, 1998, «Arabako mugako nafar hizkeren inguruan», in I. Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak. Nafarroako Euskal Dialektologiako Jardunaldietako Agiriak*, UEU, Bilbo, 49-87.

Satrustegi, J. M., 1987, «Post scriptum», *Egan* 40, 3/6, 199-206.

_____, 2002, «Ukar Itzarbeibarko dotrina (1865)», *FLV* 89, 149-167.

Zuazo, K., 1994, «Burundako hizkera», in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua (Donostia, 1991ko irailak 2-6)*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 297-364.

_____, 1998, «Arabako euskara», in H. Knörr & K. Zuazo (arg.), *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz, 125-189.

_____, 1999, «Arabako euskararen kokagunea», *FLV* 80, 165-184.

LIZARRAN ARGITARATU ZEN ELTSOKO SANTXOREN *DOTRINA*

Lizarran 2004ko irailaren 17an

*Patxi Zabaleta,
euskaltzain osoa*

Hego Euskal Herrian euskaraz argitaratutako lehen liburua Lizarran argitaratu zen 1561an. Eltsoko Santxoren *Doctrina Christiana* deitutakoa da. Oro har, eta jakina den bezala Etxepareren *Primitiae linguae vasconum* da lehendabiziko argitaratutako euskal liburua, 1545an; eta Lizarran egindako Eltsoko Santxorena da beraz, euskaraz argitaraturiko bigarren euskal liburua eta Hegoaldeko lehena.

Liburu honen alerik ez da ezagutzen. Egia da asko eta askotan egin direla saioak haren bila, baina oraindik ez da ale osorik bilatzea lortu.

Aingeru Irigaraik, euskaltzain zenak, *Príncipe de Viana* aldizkarian egindako azterketa batean aipatzen du agian liburu honen puska batzuk –Eltsoko Santxoren liburuaren zatiak, alegia– izan litezkeela beste liburu baten azalak egiteko erabilitako paperak. Baitaere hipotesis bat jorratzen du, zera, Eltsoko Santxoren *doctrina* hugonotezalea izan zitekeela. Izan ere, garai hartan, 1561an Nafarroako erregeak Iparraldean eta Biarnoan zeuden eta hugonoteen sinismenak bultzatzen zituzten.

Eltsoko Santxoren *doctrina* aipaturik dago Euskal Literaturaren Historia eta bilduma gehienetan. Halere aitortu behar da, Arturo Kanpionen garaietarako galdutzat ematen zela.

Agian Eltsoko Santxoren liburua elebiduna zen, espainolez eta euskaraz idatzitakoa, alegia. Hori horrela balitz, oraindik onura gehiagokoa bilaka liteke hainbeste azterketarako inoiz bilatuko balitz.

Eltsoko Santxoren liburua egindako inprimategia Anberesko Adriano delakoarena zen. Adrián de Anberes zelakoak Lizarran 39 liburu argitaratu zituen eta horietatik 19garrena da Eltsoko Santxorena. José Antonio Moskera Armendaritz eta Fr. Cándido Zubizarretak ematen dute inprimatzaile honek egindako lanen zerrenda osoa.

Lizarrak betiere aipamen berezia merezi du inprentaren aurrerapena Nafarroan eta Euskal Herri osoan hedatzeari dagokionez.

Izan ere, XV. mendean Nafarroa erresuma independentea zelarrik, inprimatzaile bat ekarri zuten Iruñera Albreto Juan eta Foixeko Katalinak. *Arnaldo Guillen Bokarkoa*. Badirudi Biarnoko Brok edo Le Brocar herrian jaioa izan zitekeela, baina agian jatorriz judioa izan zitekeela ere esan izan da, hainbestetan. Iruñean 1501-arte bizitu zen eta hogeiren bat liburu egin zituen, haietatik 19 inkunableak; lehena 1489an: *Manuale secundum consuetudinem Ecclesiae pampilonensis*.

Baina haren izena eta fama hainbeste zen hedatu Gaztelatik ere deitu egin zutela. Eta Logroño-n, Alcalá de Henares-en, Valladolid-en, Toledo-n eta Burgos-en inprimategiak ipintzera iritsi zen. Soilik aipatzearekin Cisneros Kardinalaren *Biblia Poliglota* eta Nebrijaren *Gramatika* eta beste hainbat libururen inprimatzailea izan zela adierazia dago bere maila izugarria garai haietarako.

Arnaldo Guilen Brocar Maria Zozaia nafarrarekin ezkondu zen eta hiru seme-alaba izan zituzten. Haren alaba Maria Lizarrako Miguel de Eguiarekin ezkondu zen eta lizarratar hau, Bocarren suhia alegia, tipografo eginez ibili zen bere aitaginarrebaren inprimategi guztietan.

Brocar 1523an hil zenean Luis de Eguia Lizarrakoa da inprimategi guzti haien buru jarraitzen duena eta lehen urteetan izugarrizko arrakasta lortzen du Erasmus-en liburuak eta idazkiak argitaratuz; baina horrexegatik, ondoren 1531an, Inkisizioak atxilotu egiten du eta giltzapean eduki urte pare batean edo.

Askatu zutenean jaioterrira itzuli zen, Lizarrara. Eguia Lizarrako familia ezagun eta ospetsu bateko kidea izaki ordea, eta 1535tik aurrera, berehala ikus daiteke hiri honetako karguak eta zeregin ospetsuak betetzen: Alkate izan omen zen eta baita ere errejidore eta Errejimentuko juratu.

1545an ordea, berrito ere berak hain ongi ezagutzen zuen lanbidera itzultzen da eta Nafarroako Erret Kontseiluari baimena eskatu eta inprimategia ipintzen du Lizarran. Gogoan izan behar da XVI.mendean inprimatzea zela aurrerapenik handiena. Eta Nafarroari dagokionez inprimategirik gabe gelditua zela, 1501an Arnaldo Guillen Brocar Gaztelara joan zenetik.

Miguel de Eguiak Lizarran hiru liburu egin zuen. Baina izan zuen ikasle eta jarraitzaile bat bere moldiztegian segitu zuena: *Anberesko Adriano*, lehen esan bezala, Eltsoko Santxoren liburua argitaratu zuena.

Adriano edo Adrián Anberesko honek ere izan zuen ondoren beste ikasle eta jarraitzaile bat, Borgoñako Piarres, gero Gipuzkoako lehen inprimatzailea bilakatu zena.

Anberesko Adrianok 1568.arte eduki zuen inprimategia Lizarran. Izan zituen berak ere, arazo erlijioso eta politikoak eta azkenean Nafarroako

Erret Kontsiluak urteko 50 dukateko soldata bikaina ipini eta Iruñera eraman zuen. Beraz Lizarrako lehen inprimategiak 1545tik 1568ra arte iraun zuen, Miguel de Eguiaren gidaritzapean lehenik, eta Anberesko Adrianoren gidaritzapean, azkenik.

Moskera eta Zubizarretaren liburuak bere 29.orrrialdean dio Eltsoko Santxoren liburu bat liburutegi partikular batean egon zitekeela. Zertaz ari ziren galdetu, eta erantzun zuen Gendulaingo Kontesaren artxibategian egon zitekeela. 1991.urtea edo zen orduan eta Nafarroako Gobernuko burua zen Juan Cruz Alli jaunak ofizialki eta zuzenki eskatu egin zien guzti horren berri gutun baten bitartez, baina ez da, dirudienez erantzunik egon.

Ondoren, fraide batek esan izan dit bere ordenako Erromako liburutegian bazegoela hiztegia edo dikzionario deitzen zuten liburu bat Eltso batena. Baina aztarna hori oraindik behar bezala aztertu gabe dago.

Eltsoko Santxo bera fraide omen zen, teatinoa. Baina teatinoek Nafarroan, nahiz eta orain Irantzuko Monastegia deramaten ez dute jarraipenik izan XVI.mendetik hona, XX.mendean Nafarroako Gobernuari emana.

Azken finean bila jarraitzen dugu, baina Lizarrako herriari aitortu egin behar zaio Euskal Herri osoan argitaratutako bigarren liburuaren eta Hegoaldean argitaratutako lehen liburuaren seaska izanaren ohorea.

EUSKALTZAINDIA

2004-IX-17

Iñaki Astarriaga,
Lizarra Ikastolako presidentea

Ohore handia da Lizarra Ikastolarentzat eta *Nafarroa Oinez*aren antolaketan gabiltzan guztiontzat Euskaltzaindia, gaur, gure artean izatea.

* * *

Es un honor para *Lizarra Ikastola*, centro educativo al que represento, y para la organización del *Nafarroa Oinez*, contar hoy aquí con la aportación que nos ha ofrecido Euskaltzaindia.

Sin duda que el trabajo serio y riguroso que se ha desarrollado aquí en Lizarra servirá para que nuestra lengua, el Euskara, sea reforzada, y todos, absolutamente todos, lo podamos utilizar, más pronto que tarde, y en las mejores condiciones para un desarrollo social y lingüístico en nuestra sociedad.

Lizarra Ikastola lleva a cabo una interpretación contemporánea de la educación, en evolución constante aportando ideas de expertos y mejorando sus instalaciones.

La presencia en Lizarra de la Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia, con motivo del *Nafarroa Oinez*, y el tratamiento de los temas abordados por los distintos académicos son para nosotros de una importancia decisiva, puesto que nos recuerdan irrefutablemente que el Euskara no es algo extraño en *Lizarra* y *Lizarerria*, y que su apoyo es fundamental para quienes hemos hecho de la recuperación de esta lengua nuestro empeño.

* * *

Es de justicia, aprovechar este acto de clausura para rendir un sentido homenaje a D. Jose Mª Satrustegi, quien dijera en un artículo del año 1995: «*Lizarra Ikastola* fue el puente firme entre las dos Navarras, el eslabón de la cadena del idioma que las unió».

Y añadiendo a su hermoso verbo, *Lizarra Ikastola* sigue erguida a orillas del *Ega*, y siguiendo su ejemplo, gracias al caudal de aportaciones como las del *Oinez 2004*, va creciendo un sedimento de educación en el seno de toda la merindad.

En nombre de *Lizarra Ikastola* quiero dar el más sincero agradecimiento a Euskaltzaindia por ofrecernos esta reunión de trabajo, que sin duda supondrá un auténtico revulsivo para y por el mejor conocimiento de nuestra lengua.

* * *

Lizarra Ikastolaren izenean eskerrik beroena zabaldu nahi diogu Euskaltzaindiari aukera eder hau eskaintzeagatik.

Eskerrik asko.